

Tartalom

TANDORI Dezső: Semmizé Igyekezet (esszé versekkel)	4
MÁRTON László: Gottfried von Strassburg Tristan-regénye (jegyzet)	15
Gottfried von STRASSBURG: Tristan (részlet a verses regényből) (MÁRTON László fordítása)	16
Miroslav ANTIĆ: Füstös sor (versek) (CSEH Márta fordítása)	33
JUNG Károly: Egy szerb Madách-fordító elfelejtett magyar–délszláv kapcsolattörténeti kutatásai (tanulmány, I. rész)	42
NAGY Edit: Így írsz te (Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban (tanulmány)	69
BÁNYAI János: Az önmagát megszólító elbeszélés (Két szerb elbeszéléskötetről) (tanulmány)	81
Mihajlo PANTIĆ: Istenem, hagyd, hogy élvezzem a csütörtököt (novella) (RADICS Viktória fordítása)	89
Mihajlo PANTIĆ: A nap kevésbé érdekes része (novella) (VÉKÁS Éva fordítása)	96
Cvetka TÓTH: A remény és az utópia vége (tanulmány) (GÁLLOS Orsolya fordítása)	101
Slavoj ŽIŽEK: Liberális utópia (tanulmány) (SZÜGYI Edit fordítása)	121

Számunkban Dodony Anikó munkáit közöljük

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat /
Főszerkesztő Faragó Kornélia. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz.
(1945)– . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

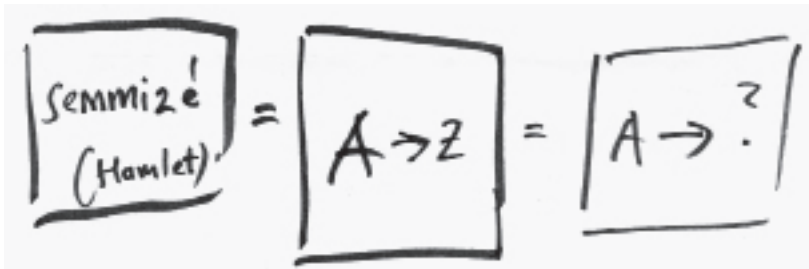
HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2009. szeptember. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.forumliber.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M52) minősített folyóirat. – Szerkesztőségi fogadóóra kedden 10-től 11 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 83-80250-742131-00-04-830); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2009-re belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 120, kettős szám ára 200 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 60 EUR – Készült az Ideál Nyomdában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

*Ilia Mihálynak,
tisztelettel*

Semmizé Igyekezet

Semmiről semmit,
s mely gondolatig?
(Juthatsz túl bármi tárgyon.)
Félszárjeles láng,
más fele megráng,
innen-túl mi határon.

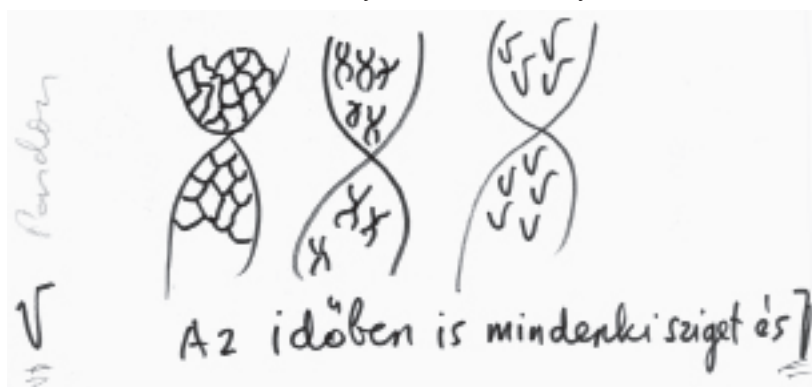
Bevezetés

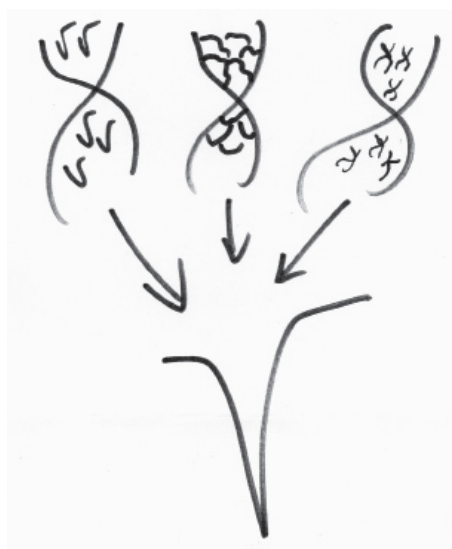
Igyekezet hiánya? Megszerkeszteni... összeállni-hagyni... hogy írás(nak nevezhető valami) legyen, ami alkalmasint íráskezdemény (bennem). Az igyekezet alkalmakként nem több az igyekezet hiányánál. Vállaltam, sőt, kértem egy munkát, címe-témája: UTCA. Hetek gondolatisága ($A \rightarrow ?$) után ennyi lett: Igyekszem megírni ezt. Bekezdés: Ahogy az utcán is mindig igyekszem valahova. Folytatás: Tehát nem sétálok soha. Kész. Rengeteg emlék-utca (Koppenhága, London, Köln – !! –, Párizs, urambocsá Budapest, Split, Jelsa, Bern, bécsi utcák vagy Bp. Bécsi utca... és semmi. $A \rightarrow Z$: ez nem jön. Az „A” kifut a semmibe.

4 De ahogy híres, táskás fotója alatt (hátkép) Beckett ezzel a szöveggel képviselteti eszme- és egzisztenciavilágát: „Mindig úton voltam, De seho-

va”, idézem pontatlanul az én Beckett-fényképes könyvem... ahogy tehát ez akkor igaz (a fentebbi közlésem, miért ne fogadnánk el, ennyinek legalább, igaznak), megszűnt az igazi semmi? Hiszen az „A” (néhány helyen kénytelen vagyok idézőjelbe tenni) már több, mint a semmi, a kiindulás nem semmi (divatkifejezéssel), s merőben más a helyzet itt, mint mikor csak egy operettmotívum szólal meg, táncdal, népdal, és nem épül rá, sarjad belőle dzsesszmuzsikusi mű, vagy ahogy Beckett-nél (zérózzuk, utoljára említtem őt) a strandi homokdombos darabban Lehár „Víg özvegy”-e említődik (szólal, így), de hol járunk már a dalos játéktól? Másfelől miért járnánk „hol”? Ott állunk, ahol az az idő megállt, ahol homokba (bármibe) temetődik. Mint a homokórák rajzok sorozata mutatja:

Szintetizálva pedig:

Ahol pedig nincs „a végén” Z, az X ismeretlen nem ismeretlen (igazán), tehát (akár) egészszé (is) zárul(hat).

Nem hinném, hogy „valami/bármi olyan vallomáson írt” azért nem volna kedvem (evidenciám; azért igyekeznék hiába), mert az „A”-tól nagyon közeledem a „Z” felé, s így nem akarok léha következtetéseket levonni... stb.

Mivel így semmiféle mai, „élő” irodalomról nincs véleményem (vélemény-kezdeteim vannak, de ezt mind megfogalmazni? minek! l. a homokóra vázból keletkező végtelent-nyócat fentebb itt), szintén vigyáznom kell, azt ne sugalljam, hogy csak a rajzossá egyszerűsített bonyolultabságok vezethetnek (átmenetileg legalább) bárhová is, az irodalmi művek pedig alig... favorizáltam egy majdnem-szekvenciát, vagyis egy ilyen ide-odaágazást: ilyesfélét (s itt épp a rajzolat pontatlan, eredendően):

ám itt is kapóra jött egy versfordítói élményem. (Szociológiáját, hogyan jutottam szakmailag a Czernin-feladathoz, nem vázolom.) Összefoglalom előre a lényegesebbet: a nagyon feszített, pontos, első látásra bizarr

czernini versalakítás és versanyag katalizálta szerény igyekezeteimet (melyek ösztönösen, főleg a vers dolgán, ma is megvannak így-úgy), és rajzok helyett most ily matérián „jártam”.

Tárgyalás

El ne maradjon: Hamlet iránti érzékenységem... etc. Kötet stb., újabb „töredék” (felkérésre, szigorúan csak!)... stb. Hamlet leintőleg mondja a „semmizé”-t, Magam a rajzos egyszerűsítés jegyében leltem egy ábrázolhatóságot erre (l. itt a bevezetőben).

Az Apolló-torzó több sebből vérzett a régi fordítások révén. (S nem Magritte-festmény vagy Max Ernst-alakzat, ne tegye hát!) Az „élted” mint „életed” kínos. Egy forró, tétlen, igyekezetkereső nyári napon fordítottam le fejben... később a 35–40 éve próbálgatott Rilke-versekből válogattam egy adagot, s pár hét múlva a kész Rilke-fordításaimat hozzáillesztve, kötetnyit adtam át kiadómnak, az ERI-nek, köszönet érte, hogy nem könnyű későbbi helyzetükben is paradésan megjelentették a könyvet. (Ebből a fordítás itt.)

Czernin műveinek újrafordítása semmiben nem fedi át a közben megjelent kötet matériáját, mégis: köszönet a költőnek, az Osztrák Kulturális Fórumnak és a segítő (jó, rosszabb) körülményeknek. (Rosszabb, értsd: kevés osztrák fordítandóhoz jutottam, német fordítandóhoz; fájó, hogy helyzetem általánosnak ígérkezik, a könyvpiac alkalmasint nehézségei okán másokat illetően is. Meglátjuk, persze.)

Nem hinném, hogy Czernin verseinek korábbi-hébe-hóba ismerete predesztinált volna (engem) a mostani (kötetnyi) fordításra. De közben szerzett érdekes tapasztalataimat, úgy döntöttem, *igyekszem* megosztani az érdeklődő közönséggel és a szakértőkkel. A Rilke-vers, mint írom majd, az Apollón-motívum miatt illik ide, meg annyira (másféle-) talon és etalon, valamint a katalizálás és megihletődés szép példájának örvendhetek (saját példámon). A szellem örök, mondom kicsit régimódián, angyalhittel. S az angyalnépnek nyilván van Ura; ura.

Rainer Maria Rilke

Archaikus torzó: Apollón

Nem tudtuk, milyen volt roppant feje,
szeme, két érlelt alma. Így azonban
a torzó kandeláber-fénye lobban,
s csak visszacsavart nézése vele

izzik. Másképp hogy vakítana még
ma is a mellkas íve, s el orogva
az ágyékvonal hogy gyúlna mosolyra,
férfiölön, ott, a nemző közép.

Másképp torz kő lenne csak, meredek
váll törte, s áttetszőn derengetett
világa nem lenne ragadozóprém,

nem csapna robbanón minden szögéhez
egy-egy csillag: mert nincs semmi e pőrén,
mi nem téged néz. Többé úgy nem élhetsz.

Megjegyzések: az utolsó sor javítva. Eredetileg: „mi nem lát téged”.
Nehézség a végén: jött ugyan megoldás az élet fogalmára, igésítve (a meg
kell változtatnod életedet, a régi fordításokban itt volt az „élted”), de az
így, úgy változat nem könnyen dönthető el. Többé így nem élhetsz? Az
erre vonatkozna (erre is). Az „úgy” kicsit laza, mégis kénytelenség. A rím
tűrhető.

Franz Josef Czernin

nem csupán apollón

a sötét szemtárásban,
sőt, párjában, szépfüggönytön,
de önnön kemény tártában csakígy,
és önleplezésében, tűn tön:
pillantás penge-társ cseng meg,
magunk szétforgandón feslett,
mit-meg-nem-tagadásában.

itt így sok térfélcseré,
sőt, megtérve, görbedt-rejtve,
szemvillanás rossz szédülte,
selyemzsinór rés-leste,
kihordott hézag, mézga madzag,
ledérül megtérült komor:
rá pillák halk árnya hull.

mi meg nem marad vaklantnak,
pőrén alig őrzött te-ő-én,
jóvágású visszavágás, élek,
kiéltek, eszközt hadd adjak,
cifrázottat, fedd magad, tarts:
nyílj, telj múltad zárd terűjén,
szül, halj ily komoly kegyetlenének.

Apolló torzója jut eszembe, allúziók erdeje, vagy csak illúzióm? Illuzionizmus? A feszesen remekbe-meredekbe szabott beszédmod (Czerniné) nem tűr újdonság gyártott szavakat. Sem oldalba bökő „humort”, hunyorítást. De a „szépfüggönyön” lehetett volna csak „szépfüggöny”, régies magyar határozórag. A ledér, a feslett, a kiéltek – rokon gyökből, hangzattól jön mind az eredetiben. Mivel itt tartalmisággal adtunk volna vissza valamit, másutt kell a formalista elemet keresni. Azzal pl., hogy a te-ő-én előcsikordítja a „terűjén”-t, a nyílj-telj ostoba párhuzam jön, a telj kétértelműsége és fura formája (valaminek a telje, ám itt azt is érthetjük: teljesedj be, légy teljesebb, duzzadtabb... a zárd szó miatt befejeződés, eltelés is, időben, a telj felszólítás stb. Megfigyelhetjük, s ezt igyekeztem a kötetben megjelent változatok során át is megtartani: nincs áthajlított sor, vagy csak igen-igen ritkán adódik. A magam Czernin-tatalizálta verseiben egészen más (régimagyar, Balassi–Petőfiék) eszköztárat kellett használnom, de úgy, hogy ne a stilizálás eleme domináljon. Még egy példa; látjuk,

Tandori Dezső

Maradék időn

Maradék időn,
nyolcadik körön,
halál előtti ikszen,
ragaszkodások,
félíg rémálmok,
lennének segítségem:

már nem a semmik,
fél-alig enyh hit,
még-épp-van enyhítője,
mi fölöslegem,
hamar ez: sosem,
ami jön még, belőle?

Bujtás, felbujtás,
bomlott, befúlt más
s ugyanaz: maradéka
és habja-kele,
fogyta-kitelte,
felleg hűlt hold-karéja,

még csízíótlan,
infúziókban
maga a szimpla élet,
vatta közt, gézben,
nem észrevétlen,
bár mit tudsz, mivé mi lett,

lassú járásod,
mint hasadásod,
megmarad bár, combtóból,
el-elakadva,
meg-megapasztva,
működésre gátló tör,

s letöröd. Még. S jön,
újra, mint özön,
láttad hányszor másoknál,
fenyegetésen
így nyer részt részen,
nem áll meg tűnt-tárt oknál:

kapál, kigyomlál,
nem vagy már vén sem,
s tűnsz tavasz-nyár-tél-őszön.

S mire tudnád: MEGVOLTÁL.

A bűvészt feldobja talpát (M)

Rayon cloth volt meg!

08 09

Gernin renvettimária.

ebben a versben a rímelés kínos szerephez jut, van is, nincs is.

(Cím nélkül)

hullt alma, törzstől távol, tarkán,
mely szírommal törlesztek azonnal;
hogy csak jó-rossz duzzadjon körénk,
fordítottra néked érme-oldal,
régi vasba vésve fásul.

hogy állok fák tág aljával,
hallomásból rögzül: tetszés,
mely szerint gyümölcsök töltik,
titkon horzsolják hornyát?
balkezestek, mit titkolnám.

cókmókkal, esnék nehezedre?
friss habotok csorranjon – tiétek;
mi se póre, mi szép színünk,
csupaszul, levél se szegélye,
bősz torlás, több, örökségre,
más mint lenne öregbítőnk?

S így tovább. Eredetileg is készítettem két-három fordítási változatot néhány költeményre, tehát még épp benne érzem magam a munkafolyamatban (jellegben), nem hiszem, hogy bármit is erőltettem volna. Czerninnél nem hangsúlyos (nem stilizált) a többértelműség, az ikerértelmezhetőségek sora (sokszor), ez mintha mind adódna a nyelvből és átszűréséből. Ez utóbbin a hangsúly nála.

Tandori Dezső

Nagy ismeretlen

Nagy ismeretlen,
add: elpihennem,
kelnem lehessen élve!
Sürgősek ellen,
mentés, más menten,
magam fekhelyén védj te.

Szobrok, szobrászok,
almanyiszálók,
bármi-szent célok köre,
maradjon matrac,
némán: Maradhass!
álom árkán szólna: te!

Szólna, s ha némán,
álmon, de példán,
megfejtésem lehessenek,
értelmezésnek,
veselkedésnek
kezdeménye, végezzek.

Nagy ismeretség,
vele kétesség,
csekélye bár, túlzása,
ne környülhessen,
leple hessenjen,
csillag-kéklő múltára.

S magam: felnézek,
hűtlene égneek,
Kosztolányi Csáth-hívón,
feledve, lennék,
még több széledtség,
evvel partja-se bíróm:

Így, ne így éljek?
Konok szeszélyek
örök-változója leng.
Nagy ismeretlen,
a mérhetetlen
nem jár fent, nem idelent:

torzó, Apollón,
költő-szó Hollón:
semmi semmit nem jelent.

Néhány fogalmat próbáltunk előhívni. Nem körüljárni, ez a műveletfésülés csak a semmizé stb. már ismertebb képleteire, vízjegyeire vonatkozhatna. Versjellegük egymásbajátszása, divergálása; helyzeti lehetőségek... pl. ahogy a „nagy ismeretlen” kifejezés közhelyszerűsége feszültségkeltően helyezhető vers élére akár, ha a forma szembeszökő, kihívó, meglepő stb., és ha a költemény egész menete rejtélyességet vonultat (zár körbe helyenként)... itt épp a sablonosság („nagy ismeretlen”, másutt a „semmiről semmit”, mely kifejezés is egész dolgozatunk hangadója), a meghökkentő igénytelenség(-látszat) számít formai értékelhetőségnek, többletnek... enyhén fejeztem ki magam. Ezek a költészet kis csodái (vannak még, csodák... ahogy Kosztolányi írja a *volt emberekről*), az újjáéledő *volt elemek*. Semmiképp sem szabad rájátszani e hatásigéretre. Nagyon fegyelmezetten kell tartani a költemény matériáját magát, kockázatos itt minden kilengés, túlzás (archaizálás, újítás, divatszó stb.). Mást nem is tudok mondani, munkámat szándékosan hagytam szellősnek, azaz... hiány igyekeztem volna, többre én (masszívabbra) nem vagyok képes. Ez vagyok.

Egyebet, különbet az írás eszközbeliségének hűségéről nem mondhatnék aztán végképp.

zárás:

Nyitottság!
helyén
séggel
egyébséggel

S e toldalék-nyitás még, semmi mert ami zárvány, az a Nagyobb A látszólag nyitotton, közel, rilkei átszellemült- (hagyomány), az újszerű (Czernin, külhon): magunk.

Andromada - riget

Gottfried von Strassburg Tristan-regénye

Gottfried von Strassburg Tristan-regénye egyike a középkor legkimagaslóbb epikai alkotásainak, egyszersmind a modern lélektani regény egyik fontos előfutára is. Szerzőjéről a keresztneven kívül semmit sem tudunk azonkívül, ami a művéből kiderül róla: széles látókörű, művelt és tapasztalt ember lehetett; nem előkelő származású, mégis az udvari és a lovagi élet, valamint a teljes korabeli társadalom jó ismerője. Járatos volt számos művészeti ágban és egyéb mesterségben ugyanúgy, mint az emberi lélek dilemmáiban és belső ellentmondásaiban. Nyitott gondolkodású, türelmes ember volt, legalábbis a művében olvasható meditatív részletek ilyenek mutatják. Volt érzéke a költészet emelkedettségéhez, megvolt benne a nagyepikai hosszútávfutók előrelátása és kitartása, ugyanakkor finom humorérzéke is volt. Művének egyik utalásából tudjuk, hogy Walther von der Vogelweide kortársa volt; ennek és egyéb, közvetett fogódzóknak alapján a filológusok úgy számítják, hogy művét valamikor 1210 előtt írhatta. Valószínűnek tartom, hogy nem volt már fiatal, amikor belekezdett nagy művébe, és talán ezzel magyarázható, hogy nem fejezte be: a ránk maradt húszezer verssor a cselekménynek csupán a tetőpontjáig viszi el az olvasót; a végkifejlet, melyet a Tristan-mondakör más feldolgozásaiból ismerhetünk, hiányzik. Néhány emberöltővel később, egymástól függetlenül, két költő is megírta a töredékben maradt mű befejezését, Ulrich von Türheim és Heinrich von Freiberg, mindkettő a maga észjárása és vérmérséklete szerint, ám költői tehetségben egyikük sem közelíti meg Gottfriedot. A befejezés igényén kívül a kéziratok sokasága is mutatja a mű korabeli népszerűségét: a XIII. és a XIV. századból huszonnégy teljes másolatot tart számon a szakirodalom.

Gottfried művének fordítását 2001-ben kezdtem el, és terveim szerint, ha változatlan ütemben haladok, körülbelül öt év múlva fogok elkészülni vele. A fordítás megjelentetésére a zebegényi székhelyű Borda Antikvárium vállalkozott.

Az alábbiakban olvasható fejezet a mű egyik „egzisztencialista” epizódja: a magára maradt ember kiszolgáltatottságáról, a puszta létezés terhéről és borzadályáról szól, miközben szemléletessége és részletgazdagsága jóvoltából derűs árnyalatoknak sincs híján. Az olvasónak nem kell Tristanért aggódnia: már a következő fejezetben el fog jutni Marke király udvarába, ahol már akkor igen jó dolga lesz, amikor még nem is sejtik egymásról, hogy közeli rokonok.

Aztán egyszer majd színre lép Izolda is.

Tristan

Részlet a verses regényből

Márton László fordítása

[IV. fejezet. Az elhurcoltatás]

- Akkoriban s azon helyen
2150 úgy esett történetesen:
Norvégiából odamegy
egy kalmárhajó, csak egyetlenegy.
Éppen Parméniába jött,
és alkalmas helyen kiköt:
2155 így Canoelnél vet ki horgonyt.
Az a várkastély éppen ott volt,
hol a főlovász általában
időzött, ebben a lakában,
s vele Tristan, ifjú ura.
2160 A kalmárok az árura
a népnek piacot nyitottak.
Hírek a várkastélyba is jutottak
arról, mi van vásárolnivaló.
Tristan fülébe hatoló
2165 az a hír, és baj lesz belőle,
hogy: szép sólymok várnak vevőre
s egyéb csőrös-tollas vadászok.
Addig jöttek a híradások,
mígnem a főlovász két gyermeke
2170 – hisz gyermek kapható ilyesmire –
egymás között megállapodtak,
hogy Tristant, kit bátyjuknak alítottak,
kézen fogják, apjuk elé viszik,
s apjukat együtt kérlelik,

2175 hogy Tristant bírzza meg,
vegyen nekik remek
sólýmokat azok árusainál.
Na mármmost a nemes Rual
soha semmit el nem mulasztott,
2180 sem ezt itt, sem pedig amazt ott,
hogy meglegyen, mit Tristan kér.
Merthogy szemében Tristan többet ér,
s több figyelemre jogosult,
mint a háznép és a csoportosult
2185 népségből akárki fia.
Saját fiaival fáradnia
sem akart annyit, mint vele.
Láthatta ebből a világ szeme,
milyen tökéletes benne a hűség,
2190 mily nagy erény és nagyszerűség.
Nem habozott, felállt mingyánt,
és kézen fogta fiát, Tristant,
mint apa fiával teszi.
Két másik fia követi,
2195 s a kíséretből is sokan,
ki időtöltésül, ki komolyan.
Ki-ki a hajóra igyekszik.
Ha bárkinek bármi megtetszik,
ha bárki megkívánna bármit,
2200 talál ott mindenféle holmit.
Selyem, nemes ruházat, ékszer:
mindenből volt bőven, elégszer.
Akadt sok szép vadászmadár:
sok vándorsólyom gazdára vár,
2205 törpesólymok és karvalyok,
héják, pirosló tollasok
s olyanok, melyek már vedlettek.
Mindezek megvoltak, meglettek.
A piac velük színültig.
2210 Tristant vásárolni küldik,
vegyen kerecsent s törpesólymot.
Az öccsei kedvéért körbebolygott,
s vásárolt kialkudott áron.
Így hát megkapta mind a három

- 2215 azt, mi felé vágya futott.
Most, hogy mindegyiküknek kijutott,
amiről kívánsága szóla,
már épp visszafordultak volna,
amikor véletlenül úgy esett,
- 2220 hogy Tristan egy sakk-készletet
lát a hajón, portékaként kiteve.
A sakktábla és fémszegélye
művészien van kitalálva,
szépen díszítve, megmunkálva.
- 2225 Figurák voltak odarakva,
elefántcsontból kifaragva:
mesterük tényleg remekelt!
Mármost Tristan, a jólnevelt,
figyelmesen szemléli őket.
- 2230 „Uraim” – kérdi a kereskedőket –,
„Isten jót adjon! Tudtok-e sakkozni?
Siessetek tudomásomra hozni!”
Még hozzá az ő nyelvükön szólal már!
Szemügyre veszi őt a kalmár,
- 2235 és veszi még jobban szemügyre,
hogyan nyelvüket beszéli egyre,
mit pedig alig ismer valaki
errefelé, s nem hallani.
Néztek rá, belőle szél mily fű.
- 2240 Szemük elé még ilyen ifjú
nem került, ilyen jó megjelenésű,
ilyen finom viselkedésű.
„Hogyne, barátom” – szól egyik –, „van bőven
köztünk, aki bármely időben
- 2245 ezt játssza; ha látni szeretnéd,
akadályt elébe nem vetnék.
Jer, játssz velem! Állok eléd!”
Mondja Tristan: „Ez már beszéd!”
Leülnek a táblához ketten.
- 2250 Szól a főlovász: „Vissza kell sietnem
a kastélyba, kedves Tristanom.
Ha maradni akarsz, nem bánom.
A másik két fiam velem jön.
Tanítómestered melletted üljön,

- 2255 rád vigyázattal tartozik.”
Most a főlovász távozik,
s a többi vele tart kíséretül.
Tristan ott marad egyedül,
s vele marad a tanítója.
- 2260 Annak vagyok megmondhatója,
azt tanúsítja e mese,
hogy nála nemesebben senki se
viselkedik, sem úriemberebbként,
senkire szíve nem vet szebb fényt.
- 2265 A neve pedig Curvenal, e' volt.
Sok jeles tudnivalót megtanolt,
s ezért jó tanítója is lett
annak, kinek ily erény ízlett,
s azt tőle elsajátíthatta.
- 2270 Az ifjú, ki magát erénynek adta,
Tristan, a nagy gonddal nevelt,
a játékban úgy remekelt,
oly előkelő módon sakkozott,
hogy a kalmárnép elgondolkozott;
- 2275 újfent szemügyre vették,
s magukat bizonyossá tették,
hogy nem láttak oly ifjút e világban,
kiben ily sok kiválóság van.
Abban mily sok ügyesség látszik,
- 2280 ahogy viselkedik meg ahogy játszik;
ám ez semmiség ahhoz képest,
ami minden kalmárt elképeszt,
mert nem láttak még olyan ifjút,
aki ilyen sok nyelvet is tud.
- 2285 Idegen szót szájából úgy folytat,
hogy nem hallottak még olyat.
Az udvari módon kiművelt
ifjú szép udvarképesen beszédelt.
Szavába szöve nem kevés
- 2290 sakkjátékban használt kifejezés.
Jól forgatta őket, jó sokat ismert,
játéka ettől külön díszet nyert.
Eztán még dalra is fakadt:
zengett canzonét s más szép dalokat;

2295 stampéniát, reffoitot
 királyi udvarba illőn tudott,
 méghozzá oly sokféleképpen,
 hogy úrrá lett a kalmárnépen
 a bírvány, s kezdtek arra várni:

2300 ha elragadhatnák akármí
 fortéllal e csodás fiút,
 busás haszon belőle jut
 nekik, s hírnévben is felvirágoznak.
 Egy pillanatig sem haboznak:

2305 evezősöknek parancs léssen,
 hogy azonnal álljanak készen.
 Ők maguk felhúzzák a horgonyt;
 nem bánja egy sem, hogy törvényt bont.
 Indulnak: a hajó tengerre száll

2310 oly halkán, hogy sem Curvenal,
 sem Tristan ezt nem vette észre
 addig, amíg a kikötésre
 való helytől habok közé kerültek
 egy nagy mérföldnyire: úgy elmerültek

2315 a játékukban, oly nagyon,
 hogy gondjuk nemigen vagyon
 a játszmán kívül semmire.
 Mikor Tristan és mestere,
 hogy Tristan nyerjen, végbevitte,

2320 emez pedig körültekinte,
 és észrevette, mi készülget:
 nem láttatok még anyaszültet,
 ki olyan búsulásba esett, mint ő.
 Felugrik, megy hozzájuk, őket intő:

2325 „Ó, jaj” – így szól –, „nemes kereskedők,
 Istenre, mit vagytok velem tevők?
 Hová visztek? Ezt áruljátok el!” –
 „Nézd, barátom” – egyikük így felel –,
 „nem csinálhatja vissza senki:

2330 neked már muszáj velünk menni.
 Törődj bele, és légy nyugodt!”
 Szegény Tristan, ezt meghallván, legott
 olyan keserves jajgatásba kezd,
 hogy barátja, Curvenal, hallva ezt,

2335 maga is rázendít a zokogásra,
s fakad oly panaszolkodásra,
hogy a hajó személyzete
miatta és a gyermek helyzete
miatt bosszús, dühös kivált.
2340 Így hát berakják Curvenalt
egy csónakba, mely kicsike,
s tesznek annak fenekire
egy evezőt meg egy kis kenyeret:
így nem hal éhen, és partra mehet.
2345 Mondták neki, felkerekedve:
menjen, amerre tartja kedve.
Csak Tristan az, kit szándékuk tartóztat!
E szavakkal továbbhajóztak,
s otthagyták őt tenger vizébe',
2350 sokféle veszélynek kitéve.

Curvenal tengeren hánykódott.
Sokféle baj miatt bánkódott;
részint ama bajtól búba-merült,
melybe, látta, Tristan került
2355 s bántotta a saját baja,
mert félt, hogy meg kell halnia,
oly ügyetlenül evezett:
ebben azelőtt nem igyekezett.
Magában emígy kesereg:
2360 „Úr Isten, mitévő legyek?
Sosem voltam ennyire bajban!
Lám, itt állok egy szál magamban,
evezni meg nem tudok itten.
Csak Te segíthetsz rajtam, Isten!
2365 E nagy vészben hozzád imádkozom,
irgalmadra hagyatkozom.
Teszem, mit még nem tettem, s tőled kérem:
légy útmutatóm és vezérem!”
Azzal az evezőt jól megmarkolja,
2370 az Istenéért a vizet lapátolja,
s míg egy kis idő eltelik,
Isten terve engedik,
hogy hazaérjen, s elmondja a hírt
az eseményről, mely történni bírt.

- 2375 A főlovász s a drága feleség
 testében oly hevesen ég
 a keserves fájdalom eztán,
 hogy, ha szemük láttára halna Tristan,
 akkor sem lehetne a seb
- 2380 a szívükben keservesebb.
 Így tehát kimennek ők ketten
 együtt a közös kinkeservben
 s velük az egész szolganép
 a tengerpartra, hogy ekképp
- 2385 elveszett gyermeküket megsirassák.
 Sokan mondták: az égben van igazság,
 s kérték Istent: mentse meg a fiút.
 Sok sírás hangzott, látni bút.
 Ki emígy sírt, ki amúgy sírt.
- 2390 Mikor látták az alkonypírt,
 és hogy a búcsúzás pillanata jó,
 a sírás, mely addig különböző,
 most hirtelen egyforma lett.
 Mindenki egy szót ismételtetett.
- 2395 Rivalltak itt, rivalltak ott,
 mindenki így sivalkodott:
 „Béas Tristant, curtois Tristant,
 tun cors, ta vie a de commant!
 Szép tested, édes életed
- 2400 Istenre bízom, Ő segítsen neked!”

Míg itt bánatra van elég ok,
 hajóznak tovább Tristan s a norvégok.
 Emezek már úgy képzelik,
 hogy minden sikerült nekik,

2405 amit Tristannal elterveztek.
 Csakhogy terveik ellenkeznek
 Azéval, ki mindent elrendez
 a földön, s rendezve rendelkező,
 kinek szél, tenger és minden erő

2410 reszketés közt engedelmeskedő.
 Ő pedig parancsolja és akarja,
 hogy a tenger vizét kavargassa
 egy irtózatosszélvihar.
 Oly nagy a vész, hogy csakhamar

- 2415 sehogy sincsen helytállni mód.
Sorsára bízzák a hajót:
menjen, amerre a vad szél sodorja,
mely reményüket letarolja
életük, testi épségük iránt.
- 2420 Nem látván a helyes irányt,
hagyják magukat kénytelen-kelletlen
a kormányra, mit úgy hívnak: Véletlen.
Már teljesen a sorsra bízzák,
hogy meghalnak-e vagy megússzák.
- 2425 Mást nem tehettek, nemigen,
mint az őrjöngő tengeren
hol felszállni majdnem az égig,
hol meg majdnem tengerfenékgig
zúgva zuhanni abból.
- 2430 Egyik hegy magasságú habból
buknak a másikba, innét oda,
fel és alá, té és tova.
Így közülük egyik sem
még egy pillanatig sem
- 2435 volt képes megmaradni lábön.
Ez pedig így ment egyfolytában
jó nyolc nap és nyolc éjszaka,
mígnem erejük mind oda,
s megfélemledik az eszük.
- 2440 Na mármost így szól egyikük:
„Ti urak, úgy segéljen Isten,
én azt hiszem, az Ő parancsa: innen,
hogy halálveszedelem jut nekünk,
és innen, hogy félholtan küszködünk
- 2445 őrjöngő habbal, mely nekünk dől:
ez innen van, attól a büntől
és hitszegéstől van, mely által
Tristannal, a családjától elválttal
tengerre kiszöktünk, rablók gyanánt!” –
- 2450 „Így van!” – felelték egyaránt –,
„ez bizony így van, igazad van!”
Majd pedig megegyeztek abban,
hogy: amikor majd elcsihad
a szél és a tengeri hab,

- 2455 és ők majd elérik a partot,
eleresztik a fogva tartott
Tristant; mehet, ahová csak akar.
Ebben megállapodnak csakhamar,
nincsen kétség, nincs habozás.
- 2460 És a viszontagságos hajózás
nyomban szelídül és csitul, lám.
Enyhül a szél, lanyhul a hullám.
Az imént még tomboló tenger
már elnyugszik, már habja nem ver,
- 2465 s a nap úgy süt, mint azelőtt.
A kalmárnép nem húzza az időt,
mert az elmúlt nyolc nap alatt
a hajó a szélben arra haladt,
amerre Cornwall terül el.
- 2470 Addigra ők már oly közel
kerültek a cornwalli földig,
hogy a part a szemükbe ötlük.
E helyt a hajót kikötötték,
és Tristant a partra kitették,
- 2475 annak is kellős közepébe.
Kenyeret adtak a kezébe,
azonkívül egyéb ételmet.
„Barátunk” – mondták –, „Isten óvja lelked,
s a testedet is élni hagyja!”
- 2480 Rá mindegyik áldását adja,
s azzal a kalmárnép búcsút vesz.

Na mármost Tristan mitévő lesz?
Tristan, aki számkivetett?
Ott ült, és könnyet pergetett,
2485 mert a gyermek mást tenni nem bír,
ha baja esik, csak azt, hogy sír.
Hontalan Tristan a könnyeit nyelte,
és közben a kezét tördelte.
Istenhez így szólt: „Te hatalmas
2490 Úr Isten, aki vagy irgalmas,
és aki vagy mindenhatóság,
akiben végtelen a jószág,
édes Isten, légy irgalmas velem!
Könyörgök, jusson kegyelem,

2495 és rajtam könyörölni tudj!
 Ha már egyszer rendelted úgy,
 hogy elhurcoljanak hazulról,
 legalább gondoskodj oly útról,
 mely vezet emberek közé!

2500 Hiába nézek mindenfelé,
 emberi lényre nem lelek.
 E vad vidéktől rettegek!
 Szemeimet bármerre tátom,
 itt a világ legvége, látom.

2505 Induljak is bármerre,
 nem látok szanaszerte,
 csak pusztaságot, vadon-erdőt,
 zord szirteket, mocsaras fertőt!
 Ezt látván, a lelkemre tör

2510 a félelem: kínoz, gyötör!
 Félelemre az is nagy ok:
 farkasok s más vadállatok
 fölfalnak, léptem bárhová igyekszik.
 Lám csak, a nap mindjárt lenyugszik,

2515 már nagyon estefeléig jár,
 és aki továbbra is itt vár,
 ahelyett, hogy innét elmenne,
 annak keserves sorsa lenne.
 Hamar tovább kell menjek, mert ha nem:

2520 az éjt az erdőben kell töltenem,
 és akkor nem lesz menedék.
 Most látom csak, van itt elég
 magas szikla, magas hegyek.
 Én az egyikre fölmegek,

2525 ha ugyan fölhágni képes vagyok,
 s megnézem, míg a nap ragyog,
 valami tanya látszik-e ide,
 ha közel van, ha messzire,
 hol emberekre bukkanok,

2530 akik közé társulhatok,
 s akik közt maradok életben
 bármily módon, bármily esetben.”
 Feláll, és útját teszi meg.
 Van rajta dolmány, köpönyeg,

2535 gazdagon hímzett, pompás brokát,
aranszálakkal törve át.
Szaracén kezek készítették,
piciny rojtokkal díszítették:
pogány módon cifra, irombás
2540 és idegenszerűen pompás.
Szép zsinórzat, hímvarrás rajta;
olyan remekül szabott fajta,
Tristan szép testére oly szépen illő,
hogy nem akad sem férfi, sem nő,
2545 kin jobban szabott ruha-mez
pompázott volna, mint emez.
Azonkívül a mese közli,
hogy e brokát szebb zöld színnel üdvözli
szemünket, mint a májusi fű.
2550 Ki van bélelve gyönyörű
és oly hófehér hermelinnel,
hogy senki sincs, aki fehérebb színt lel.
Ilyen készülettel vonul
sírva és boldogtalanul
2555 ama keserves útra, mellyet
neki végigjárnia kellett.
Dolmányát az öve alatt
mehúzta úgy, hogy följebb szaladt,
köpönyegét összetekerte,
2560 majd pedig vállára emelte,
s nekivágott a pusztaságnak,
erdőnek és mezőnek, tágnak.
Sem út, sem ösvény nem volt ott,
csak mit ő maga tapodott.
2565 Két lábával épít utat,
két kezével kapaszkodót kutat,
majd négykézláb halad előre:
így mászik föl a hegytetőre
árkon-bokron, sziklán-kövön,
2570 míg végül a hegycsúcsra jön.
Onnét aztán véletlenül
kanyargó ösvényre kerül,
mely keskeny és rajta fű zöldje.
Onnét lemegy a túlsó völgybe,

2575 ott igaz útra talál, azt hiszi.
 Az ösvény hamar elviszi
 egy országúthoz, mely alkalmasint
 jó széles volt, mérték szerint:
 két szembejövő lovas elfért rajta.

2580 Az út szélén nyugvóra hajtja
 a fejét, sírás közepette.
 Akkor szíve visszavezette
 hazájába, övéihöz,
 hol a nép neki ismerős.

2585 Ettől nagy bánata előtör.
 Panaszkodni kezd, nem először,
 Istennek: jutott szerencsétlenségre!
 Könyörgően tekint az égre:
 „Isten” – szól –, „jó úr vagy Te! Lám,

2590 az én apám s az én anyám
 hogy elveszítettek egyszer csak!
 Jaj, minék is kellett nekem sakk!
 Átkozott sakk, téged okollak,
 egy életen át káromollak!

2595 Karvaly, törpesólyom és kerecsen
 Istentől átkozott legyen!
 Ők voltak, kik apámtól elragadtak!
 Az ő bűnük, hogy elszakadtak
 tőlem a barátok, a rokonok!

2600 Mindenki szomorkodni fog,
 ki jót akart nekem, s kivált,
 ki szerencsét, boldogságot kívánt.
 Rájuk értem bánat szakad.
 Jaj, édesanyám, tudom, hogy magad

2605 bánattal kínozod, jól tudom, jaj!
 Apám, téged szívedben nyom baj!
 Tudom, hogy mind a ketten
 gyötrődtek, igen szenvedetten!
 Jaj, Istenem, ha annyit tudnék,

2610 hogy ti ketten arról tudtok még,
 hogy élek és egészséges vagyok ma,
 az számomra és főleg számotokra
 Isten nagy ajándéka volna itten!
 Hiszen tudom jól, hogy ti ketten

- 2615 boldogok alig vagy sohase lesztek,
ha Isten nem tudatja ezt meg
veletek: életemet Ő megóvja.
Bajbajutottak jó tanácsadója,
Úr Isten, add, hogy így legyen!”
- 2620 Amint ott ül, és nagy keservesen
panaszolkodik, mint mondottam,
látja a messzeségben, hogy jön onnan
két agg zarándok, feléje igyekvő.
Küllemük az Istennek tetsző:
2625 sok napot és sok évet éltek,
sok szakállat, haját növeltek,
mint Istenért küzdő vitéz
és zarándok gyakran kinéz.
E zarándokló emberek
2630 a testükön viseltenek
vászoncsuklyát és olyan gúnyát,
mely mutatja a zarándoknak útját:
varrva van a ruha szélére
tengeri kagylóknak füzére
2635 és sok más idegenszerű dolog.
Mindkettő kezében forog
zarándokbot göcsörtös ága.
Mindkettő süvege, alsónadrága
úgy áll, ahogy ilyenkor kellő.
2640 Isten szolgálói, ez a kettő
viseltek ők a combjukon
vászongatyát, mely egy lyukon
bokájuk fölött egy araszra
volt megkötve, sípcsontjukra tapasztva.
2645 Lábfejük, bokájuk csupasz:
kövek közt sokat szenved az.
Hátukon ki-ki visele
– ez bűnbánatuknak jele –
szentséges, áldott pálmaágot.
2650 Szájukból épp javában árad
a jámbor imádság, a zsoltár,
melynek tudója mind a kettő volt már.
Mikor őket meglátta Tristan,
így szólt, bennük nemigen bízván:

- 2655 „Leghatalmasabb Hadvezér,
 már megint mily nagy baj nem ér?
 Az a két férfiú, ki jár ott,
 engem alighanem meglátott.
 Félő, hogy foglyul ejtenek!”
- 2660 Mármost, amint közelgenek,
 ő pedig vet egy pillantást
 botjukra és ruhájukra, mindjárt
 észre is veszi, hogy kifélék;
 akkor már nem annyira félénk.
- 2665 A kedve kissé felvidult.
 Szívéből ilyen szava hullt:
 „Dicsérlek Uram, Hadvezérem!
 Ezek jó emberek, úgy vélem.
 Semmi okom, hogy tartsak tőlük.”
- 2670 Kevés idő múlva előttük
 ül a fiú az út szélén ekképp.
 A két zarándok odalép;
 ő felpattan, finom modorhoz illőn,
 szép kezét összefonja mellén.
- 2675 A két zarándok megint és megint
 nagy figyelemmel rátekinthet,
 és látják, jó neveltetése van.
 Üdvözlik barátságosan.
 A köszöntésük kedves-édes,
- 2680 ilyen jámbor szókkal beszédes:
 „Deu sal, beâs amîs!
 Barátunk, e szó nem hamis,
 Isten legyen gondviselőd!”
 Tristan meghajol az aggak előtt:
- 2685 „Ej” – így szól –, „de benie
 si sainte companie!
 Az ilyen jámbor társaságra
 bárcsak Isten áldása szállna!”
 Kérdi a két zarándokló agg:
- 2690 „Kedves fiú, honnét való vagy?
 És mondd csak: ki hozott ide?”
 Ám Tristan, ifjú létire,
 igen megfontolt, óvatos volt,
 így egy külön mesét kigondolt.

- 2695 „Jámbor urak” – meséje ily szövésű –,
„vagyok itteni születésű,
és kilovagoltam ma reggel
társakkal, számos emberekkel
vadászni ebbe az erdőbe.
- 2700 Aztán egyszer csak, egy időbe’,
magam sem tudom, hogyan történt,
valahol elhagytam az ösvényt,
társaktól és kopóktól különváltam
– ők bizony jobban jártak nálam! –,
- 2705 s végül teljesen eltévedtem.
Lovamat tévútra vezettem,
mely egy szurdok felé haladt.
Hiába fogtam vissza lovamat,
mélybe csúszott, vele meg én.
- 2710 Ott hevertünk a szurdok fenekén
egy rakáson, én meg a ló.
Fáradásom hiábavaló,
hogy ráüljek, s míg vagyok botló-csetlő,
kicsúszik kezemből a gyeplő,
- 2715 s a ló az erdőbe szalad legottan.
Arra az ösvénykére így jutottam,
melynek idehozott kacskaringója.
Nem vagyok a megmondhatója,
hol vagyok és hová megyek.
- 2720 Tegyetek jót velem, jó emberek,
mondjátok: hová mentek, merre?”
„Barátom” – így feleltek erre –,
„ha megengedi Hadvezérünk,
úgy még ma éjjel odaérünk
- 2725 Tintajolba, oda vagyunk menő.”
Kérte a kettőt szépen ő,
hogy velük társulva mehessen.
„Kedves jó gyermek, hát így essen” –
mondta neki a két zarándék. –
- 2730 „Gyere velünk, ha ez benned a szándék!”

Tristan elindult velük mindjárst.
Útközben mulattatták egymást,
mindegyikük beszédre kelt.
Tristan, a példásan nevelt,

- 2735 a beszéddel körültekintő.
 Ha ezt-azt kérdezget a kettő,
 ő mindig csak annyit felel,
 amennyi kell, és csak, ha kell.
 Őrá nézve a mérték
- 2740 beszédben és viselkedésben érték,
 úgyhogy ezt észrevén
 a két bölcs, a két agg, a két vén
 dicsérte tulajdonságait egyre.
 Nem győzték venni őt szemügyre,
- 2745 mily finom s jólnevelt, korához képest,
 és ehhez még járul a szép test!
 Ruhájára, melyet viselt,
 mindkettő rögtön felfigyelt,
 mert az hímezett, pompás brokát,
- 2750 aranyszálakkal törve át.
 Magukban töprengtek mindketten:
 „Jóságos és hatalmas Isten!
 Kicsoda s hová való ez a gyermek,
 kiben ily szép erkölcsök gyökeret vernek?”
- 2755 Így mendegéltek őt szemlélve
 s minden dolgát jónak ítélve
 – ezzel s nem egyébbel mulattak –,
 míg egy francia mérföldet haladtak.

{Jegyzetek, 2149–2758. sor}

2152. egyetlenegy: ezt Gottfried azért hangsúlyozza, mert ha egyszerre több, együvé tartozó hajó érkezett volna, nem következhetek volna be az alább leírt események.

2167. csőrös-tollas vadász: „vederspil” ’tollas játék(szer)’, vadászatra idomított ragadozó madarat jelent.

2169. a főlovász két gyermeke: két kisebb fiúról van szó, akik Tristan örök-befogadása után születtek.

2172. alít: hisz, vél. Az eredetiben „wânbruoder” ’vélt bátya’.

2196. komolyan: „durch ernst”, vagyis hivatali kötelességből, mint piac-felügyelő, vámszedő stb.; időtöltésül: „durch spil”. Szólásszerű ellentétpár volt: az „ernest” eredetileg a valódi, vérre menő harcot, a „spil” a harci játékot jelentette.

2197. a hajóra: gyakran a hajó fedélzetén zajlott az adásvétel; így a kereskedők nem fizettek a vámon kívül helypénzt is, és nem kellett a portékát a partra vitetniük.

2206. pirosló tollasok: „in rôten vederen”, vagyis olyan fiatal példányok, melyek még nem vedlettek le a hasukon és mellükön látható vörös tollat.
2207. már vedlettek: „muzaere”, vagyis idősebb, kifejlett madarak.
2220. sakk-készlet: a sakk a legelőkelőbbek játékának számított. Ezért is szólítja Tristan „uraim”-nak a kalmárokat, és hiszi őket – tévesen – megbízható, nemeslelkű embereknek.
2263. úriember: „von höfscheit [...] geedelt” ’az udvarhoz méltó viselkedés által megnemesítve’.
2294. canzone: „schanzune”, bonyolult strófa- és rímszerkezetű, megzenésített költemény.
2295. stampénia: „stampenîe”, hegedűvel kísért táncének; refloit (ófrancia refrain): refréndal.
2296. udvarba illőn: „curtôsîe”. Itt Gottfried – talán hogy Tristan kifinomultságát érzékeltesse – nem a német „hövsch” vagy „hovebaere” kifejezést használja, hanem francia eredetű szinonimájukat.
2314. egy nagy mérföld: „eine grôze mile”, kb. 7,5 kilométer, vagyis akkora távolság, hogy onnét már a jó úszó sem tud kijutni a partra.
2397. sköv. a két ófrancia sor jelentése: „Jó Tristan, nemes Tristan, testedet és életedet Istennek ajánlom!” Itt és a későbbiekben gyakran a következő sorok a francia szöveg többé vagy kevésbé hű német változatát adják.
2422. véletlen: (a máshol ’kaland’ jelentésű) „âventiure”.
2460. viszontagságos hajózás: „kumberlichiu vart”, Gottfried furcsa szinekdochéja.
2572. kanyargó: „âne slihte” ’egyenesség nélküli’. Gottfried amolyan erdei vadcsapásra gondolhatott.
2578. mérték szerint: „ze guote mâze”. Az országútnak Németországban legalább egy keresztbe rakott lándzsányi szélességűnek kellett lennie, akkor fért el egymás mellett két szembejövő lovas.
2626. szakállat, haját növeltek: a zarándokok a (gyakran évekig tartó) zarándokút befejezéséig nem nyíratkoztak.
2634. tengeri kagyló: annak jele, hogy a zarándok megjárta Santiago de Compostelát.
2638. alsónadrág: „beingewant” ’lábravaló’, vastag harisnyára vagy érmelegítőre emlékeztető holmi. Nem számított intim ruhadarabnak, felsőnadrág nélkül is hordták.
2649. pálmaág: a jeruzsálemi zarándokok viselték.
2655. és 2667. Hadvezér: „trehtîn”, általában Isten megszólítása.
2759. francia mérföld: „welsche mile”, a római milia passuum (ezer lépéspár) megfelelője. Kb. másfél kilométer, vagyis töredéke a 2314. sorban emlegetett nagy mérföldnek.

Füstös sor

Néhány csepp könnyel és egy kis esővel megöntözve

RÉGI DAL

Amikor a nap süt,
mi sírunk, mint a bolond,
mert a napsütés után
egy szörnyű eső jön ránk.

Amikor az eső esik,
mi dalolunk, mint a bolond,
mert a nagy eső után
oly szépen fog sütni a nap!

A jóra a rossz jön mindig,
mert minekünk sose volt jobb,
mint mikor elmúlt a legjobb.

A rosszra biztos, hogy a jó jön,
mert ránk sose jött rosszabb,
mint mikor elmúlt a legrosszabb.

Cseh Márta fordítása

---

* *Három vers a Garavi sokak: Veselo cigansko vašarište sa nekoliko suza i kapi kiše című kötetből.*

DANIELLA

1.

Mindenkinek van valami a fejében,
amivel gondolkozik.

Van, akinek ez egy zöld hold,
van, kinek egy sárga tallér.
Kinek kalács, kinek gyűrű,
kinek meg egy aranyfüggő.

Mindenkinek van a fejében
valami szép kis eszecske.

Énnekem meg a fejemben
csak egy üres semmi van.
Minden, amit a homlokom mögé teszek,
belesüpped ebbe a nagy semmibe.

Az én eszem tokja ilyen feneketlen.

2.

Mindenkinek van a kebelében
valami, amivel él.

Van, akinek ez egy piros virág,
van, akinek egy méhecske,
kinek a nap, kinek patak,
kinek egy tarka propeller.

Mindenkinek ott a melle közepében
valami szép szívecske.

Elloptam én egy órát,
és a keblembe dugtam.
Hogy ne legyen olyan üres.
Hogy ne fújjon rajta keresztül a szél.
Hogy nekem is legyen ott valami, ami él.

Meghallgathatod szépen,
hogy ketyeg az ingem alatt.

Ha azt hiszed, hogy a szívem,
akkor nagyon tévedsz.
Az én szívem a sarkamban van,
mióta csak megszülettem.

VÁSÁR

I.

„Elmegyünk-e a vásárba
Sabádra?”

„Milyen Sabác? Milyen vásár?
Álmomban se gondoltam rá.

A vásárban van egy sátor.
A sátorban van egy asztal.
Az asztalon sok-sok gyűrű,
nyakláncok és fülbevalók,
karperecek, gyöngyök, láncok,
brossok, fésűk,
gombok, kapcsok, hajcsatok,
ezüst övek
s ezüsből szőtt mellénykék.

Az asztal mellett áll a szép Julka.
Ha rád kacsint – kinyílik a bukszád rögtön.
Bárcsak lettem volna boltos.
Akkor bizony mindent ellophattam volna,
amit csak a lelkem kíván, magamtól,
mégse szúrta volna a szemét senkinek
ez az én víg életem.”

II.

Révészem, révészem,
vigyél által engemet.
Beteg az én édes szülém,
sorvadozik, istenemre.

Jaj, doktor úr, doktor uram,
te legalább értesz hozzá,
hogy ne kelljen meghalni.
Hogy is történt ez az egész,
itt van, az igazat mondom.

Hát beteg az édes szülém?
Hát nem sorvadásban szenved?
Hát van foga az én szülémnek?

Jaj, hova lettek a fogai, testvérek,
révész uram, doktor uram,
mikor még a kenyeret se bírja megenni!

Minden ott kezdődött, az anyókám fogával,
ez Sabáccal, beczzavamra!

III.

„Elmegyünk-e a vásárba,
Sabáccra?”
„De hát ott voltunk.
Kellett ez nekünk.

A vásárban van egy sátor,
A sátorban van egy rostély,
rostély mellett ott van egy nyárs,
ott sütik a plyeszkvacát,
csevapcsicsát, razsenyicát,
mutykalicát, vesalicát,
véres hurkát, májas hurkát,
disznócsülköt, tyulbasztiját,
karmonádlit, disznómáját,
a kolbászt és disznó eszét, parázson.

Malac, bárány süll a nyárson.
És ott a szép Míca, hogy kiszolgáljon,
hej, szép Míca – élő parazsacska,
bárcsak lettem volna csevapsütő mester.

Akkor bizony nekiülhettem volna,
és befalhattam volna mindent.”

IV.

Révészem, révészem,
vigyél által a vízen.
Nincsen pénz a zsebemben,
merthogy nincsen zsebem se.

Doktor uram, doktor uram,
börtönbe vetettek.
Szörnyen ellátták a bajom,
pedig se bűnöm, se vétkem.

Méghogy van körtéje a szomszédnak?
Méghogy én azt a körtét nézzem?
Méghogy az én beteg szülém szereti a körtét?

Szereti, bizám, aranyos testvérek,
révész uram, doktor uram,
bizám, ha jó érett és puhácska.

Most már tán az is világos,
hogy kezdődött ez az egész:
az én szülém fogaival
meg a szomszéd körtéjével.

V.

„Elmegyünk-e a vásárba,
Sabádra?”

„Na hát gyerünk, megköszönöm.
Bajt hozott rám ez a Sabác.
A vásárban van egy sátor,
a sátorban van egy cirkusz.

A cirkuszban vannak medvék
meg majmok, akik labdáznak,
meg kutyák, kik bicikliznek,
meg dresszírozott lovak is,
meg dresszírozott tigrisek,
meg dresszírozott kutyák is,
meg zsonglőrök, meg pojacák,
trapézművész akrobaták,
meg muzsikus kollégák.

És a kötél-táncos – a szép Szojka,
feléig hal, félig meg leányka.

Bárcsak lettem volna állatszeliidító.
Mit bírt volna velem akkor az a rendőr,
ha beülök a ketrecbe
a tigris testvérek közé!”

VI.

Hej, révész, révészem,
vigyél át a vízen.
A bordáim meggörbültek,
mint egy régi kerítés.

Doktor uram, doktor uram,
van-e orvosságod ostobaság ellen?
Nagy bolondságot csináltam.
Magam se értem, hogy történt.

Átugrottam a szomszédhoz éjjel,
fölmásztam a körtefára.
Az meg egyszer csak
megrázkódott alattam...

Nem is szél volt.
Nem is ördög.
Mi az akkor, mi lehet?

Mindenemet általjárta
valami nagy rázkódás.

Hogy én körtét loptam volna?
Loptam hát.
Még hogy lovat loptam volna?
Istenemre, nem loptam.

Amikor ott megrázkódott alattam a
körtefa, eleresztettem az ágat,
s hova estem, hova én? Rápottyantam
valamilyen ló hátára.

Honnan termett ott az a ló,
és kié volt a sötétben?
Most se értem, mégse értem.

VII.

„Elmegyünk-e a vásárba,
Sabádra?”
„Sose többet.
Nem való nekem Sabác.

A vásárban van egy sátor,
a sátorban asztalok.
Ott húzza egy cigánybanda.
Szólok szépen hozzájuk:
testvérek, egy ló hátára
rápottyantam, mit tegyek,
mert mikorra észbe kaptam,
épphogy addig itt termettem.
A lóval most mi legyen?

Ők meg erre: testvér, ez a
sors keze.
Ez itt Sabác?
Bizony, Sabác.
Lóvásár ez?
Ez bizony hogy lóvásár.
A ló hozott ide téged?
Az hozott.
Azt akarja, hogy eladjad,
csak nem tudja mondani.

Én meg akkor belenéztem a lovacska szemébe.

Kérdem tőle: mit akarsz? De csak hallgat.
Hallgat, tehát benne van.

Elvezettem hát eladni.

De ott voltak a rendőrök,
kérik tőlem a lópasszust.
Honnan vegyek én lópasszust?

Már hagyjatok békin, mondom,
emberek, én csak a körtét szedtem,
leestem a fáról, épp a ló hátára,
az meg aztán ide hozott,
Sabácra.

De látom, hogy a rendőrök
csak nevetnek, és haragszanak rám.
És akkor kezdődött a galiba.”

VIII.

Hej, révész, révészem,
vigyél át a vízen.
Doktor uram, doktor uram,
tönkre vagyok téve, testvér.

A rendőrök nem hagynak békiben.
Folyton-folyvást kihallgatnak.
Egyik megcsavarta a bal fülem,
Akkor aztán megharaptam a kezét.

De muszáj volt megharapnom,
mikor azt mondta, hogy lovat loptam,
és sértegetett, ott a vásár kellős közepén.

Hát tudhatom én, honnan ez a ló?
Hogy tudhatnám?
Úgy pottyantam a hátára?
Úgy bizony.

Hát nem éjjel történt?
Bizony, éjjel.

Mindent szépen így elmondtam.
Honnan tudnám, ki ez a ló?
Itt van, hogyha oly okosak,
mondják meg azt nekem ők.

Révész uram, doktor uram,
hát haljon meg az én szülém
éhen,
ha nem hagyják a rendőrök,
hogy vigyek az én szülémnek,
édes anyókámnak, aki csak az én anyókám
– egy fél körtét legalább.

IX.

„Elmegyünk-e a vásárba, Sabádra?”
„Ember, hagyjál békin.”

Egy szerb Madách-fordító elfelejtett magyar–délszláv kapcsolattörténeti kutatásai

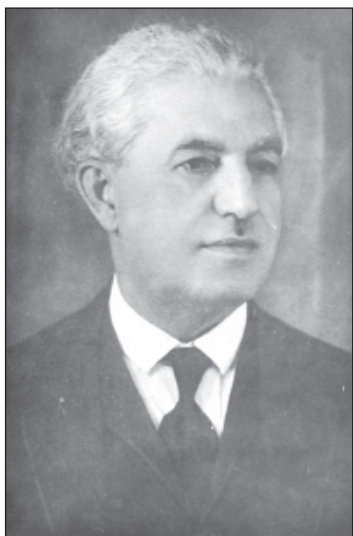
Svetislav Stefanović és magyar kötődései

I. rész

Svetislav Stefanović (1877–1944), a 20. század első fele szerb kultúrájának egyik csúcsertelmiségije, költő, kritikus, Shakespeare-fordító, esszé- és tanulmányíró, népköltészet-kutató munkásságának utolsó szakaszában a magyar–szerb népköltészeti kontaktológia vizsgálója, eredményekben gazdag életpályát futott be, élete azonban tragikusan végződött. 1944 novemberében, a német megszállást követő új kommunista hatalom számos szerb értelmiségivel együtt kivégeztette. Ennek okairól később, előbb azonban érdemes megismerni, hogyan indult pályája.

Stefanović Magyarországon született, Újvidéken, 1877-ben. Szülei fiatalon elhunytak, harmincas éveikben végzett velük a kor ismert ragálya, a tüdővész. Az árván maradt Svetislav (volt még egy fiútestvére) Ófutakon nevelkedett egyik nagyapjánál, aki kocsmáros volt. (Pavle Stefanović, Svetislav első házasságából született fia úgy emlékszik, hogy az árva gyereket nagynénjei vették védőszárnyaik alá.) Úgy tűnik, az árva gyerek Stefanović és a nagyszülők viszonya nem lehetett felhőtlen, mert a fiatalember Stefanović, tanulmányainak befejezése után már nem Újvidék vagy Ófutak irányába orientálódik, hanem Szerbia felé. Korábban sokat megfordult Kruševacon, ahol a Boták, távoli rokonai éltek.

Svetislav Stefanović gimnáziumi tanulmányait Újvidéken végezte, anyagilag feltehetően a futaki kocsmáros nagyapa támogatta. Ezt követően orvosi tanulmányokat végzett, először valószínűleg Prágában, majd Bécsben folytatta, ahol 1902-ben szerezte meg orvosi oklevelét. Bécsben orvosi tanulmányaival párhuzamosan állítólag filozófiát is hallgatott. Adatok vannak arról, hogy bécsi tanulmányai során Marija Trandafil (a közismert újvidéki mecénás) ösztöndíjában részesült. 1900-ban, tehát tanulmányai befejezése előtt, feleségül vette Milana Botát, távoli rokonát.

Svetislav Stefanović egyik utolsó fényképe

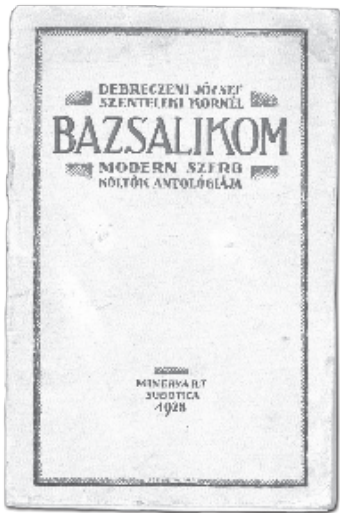
A végzett fiatal orvos életpályája Szerbiában folytatódik; Jagodinán, Čuprijában vállal orvosi állást, 1908-ban Obrenovacon körzeti orvos. Időközben újra visszatér feleségével és fiával együtt Bécsbe, ahol anglisztikát és komparatiztikát tanul. Shakespeare munkásságáról írott doktori értekezése 1907-ben egy vasúti szerencsétlenség során semmisült meg.

Amikor 1912-ben kitört a balkáni háború, Stefanovićot mozgósították, s gyakorlatilag egészen 1919-ig, az első világháború végéig katoniorvosként szolgál, tehát hét esztendeig távol volt családjától. 1919-ben Belgrádban kap orvosi állást, ami kenyérkeresői állása lett egészen a harmincas évek derekáig, amikor is nyugdíjba vonult. Fontos szerepe volt a Szerb Orvosi Társaság megalakításában, melynek később elnöki tisztét is betöltötte. Ezek lennének Svetislav Stefanović életpályájának legfontosabb adatai az első világháború végéig.

Szellemi pályája az irodalom terén indult, s napjaink irodalomtörténeteszei szerint a 19. század végén kialakuló premodern szerb költészet egyik vezéralakja Stefanović.¹ Mivel ennek a dolgozatnak nem feladata Stefanović költői tevékenységének vizsgálata, annak minősítésével nem foglalkozom. Hogy Stefanović költészetét a kor fontosnak tartotta, annak egyik lecsapódása az 1928-ban Szabadkán megjelent *Bazsalikom* című antológia², mely a *Modern szerb költők antológiája* alcímet viseli. Ebben a kötetben Stefanović két verse szerepel, Szenteleky Kornél és Debreczeni József fordításában. A kötetben ilyen nevek szerepelnek: Jovan Dučić, Miloš Crnjanski, Todor

¹ Lásd: NENIN, 1993.

² DEBRECZENI-SZENTELEKY 1928.

A Bazsalikom címlapja

Manojlović, Aleksa Šantić és mások. Stefanović kritikusai tevékenységének vizsgálata ugyancsak nem feladata ennek a dolgozatnak.³

Az anyagilag konszolidálódott orvos-író helyzete – úgy tűnik – a maga útján halad a csúcs felé: Stefanović közben lefordítja Shakespeare szinte összes drámáját, ezek meg is jelennek;⁴ verseskötetei, tanulmánykötetek követik egymást, közben kapcsolattörténeti dolgozatokat is publikál a népköltészet köréből.⁵

Stefanović öntörvényű, hiperérzékeny, elismerés után sóvárgó típus volt, ezért nem meglepő, hogy a belgrádi évtizedek során sok írotársával tengelyt akasztott. Mint a későbbi kutatók megállapították, az ekkor szerzett ellenfelek és ellenségek később kamatostul bosszút álltak rajta, ami később Stefanović sorsának tragikus kimenetelében is szerepet játszott.⁶ Stefanović valahogy nem illett bele a belgrádi modellbe; ő pályája és irodalmi tevékenysége során főleg az angolszász és német irodalom felé tájékozódott (mint a kutatás és művelődéstörténet már életében megállapította, de napjainkban is úgy tartja, hogy őt kell tekinteni a legjobb szerb Shakespeare-fordítónak); ezzel szemben a belgrádi írók elsősorban a francia és orosz irodalom felé tájékozódtak, ezek az irodalmak voltak az ő zsinórmértékük. Nem véletlen, hogy Stefanović kiváló nyelvtudása és angolszász ismeretei révén alapvető kapcsolattörténeti tanulmányokat is írt, melyek egy része népköltészeti vonatkozású.

³ Lásd: PETKOVIĆ–PROŠIĆ 1999.

⁴ E fordítások felsorolása: PETKOVIĆ–PROŠIĆ 1999. 244–245.

⁵ Lásd: STEFANOVIĆ 1933.

⁶ Elsősorban: PUZIĆ 2003.

A gyerekkorát szegénységben, később árva gyerekként leélő Stefanović belgrádi (anyagi) konszolidációja, legalábbis annak kezdeti szakasza, rövidesen családi tragédiával végződött. Felesége, akit alattomos daganatos betegség támadott meg, a kezdetben sikeresnek látszó műtét után, 1931-ben elhunyt. A közben felnőtté váló fia, Pavle a baloldal felé sodródott, részt vett a kommunista mozgalomban⁷, tehát a polgári életmódot és ideálokat valló Stefanovićyal nem találta meg a közös hangot. Az író életének ez is balsikerként elkönyvelt mozzanata volt. Svetislav Stefanović életében ez volt az az időszak, amikor már az életmű összegezésére gondolhatott, s ekkor adta ki *Svetislav Stefanović Összegyűjtött Művei* jelzéssel tanulmány- és esszéírói munkásságának legjavát. 1931-ben jelent meg két könyvbe osztva (egy kötetben) *Portrék és esszék* címmel az angol és olasz irodalom nagyjairól, valamint más témákról – például a zsoltárokról, valamint Laza Kostićról és Jovan Jovanović Zmajról írott dolgozatainak reprezentatív gyűjteménye.⁸ A népköltészeti kapcsolattörténet és motívumvizsgálat szempontjából írott dolgozatainak legjavát az *Összegyűjtött Művek III–IV.* könyvében, ugyancsak egy kötetben adta ki 1933-ban *Tanulmányok a népköltészetéről* címmel.⁹ Az egyik könyv a népi próza, a másik a verses népköltészet egyes kérdéseit vizsgálja, többek között a ballada eredetéről, a szerb verses epika mitologikus énekeiről, a szerb verses epika datálásának kérdéséről vagy a *Szcutari építése* (szerbül: *Zidanje Skadra*, a magyar népköltészetben *A falba épített feleség* vagy *Kőműves Kelemenné* elnevezésekkel emlegetik) ügyeiről értekezik. A magam érdeklődése éppen ennek a kötetnek okos, hatalmas olvasottságra utaló ismeretanyaga és összehasonlító szemlélete alapján fordult Svetislav Stefanović élete és opusa egyik része felé.

A férfikora delén járó, magára maradt Stefanović számára a sors azonban meglepetést tartogatott. Egy Budapesten, 1939 nyarán adott interjújában a következőket mondta: „1932-ben Budapesten volt a Pen Clubok világtalálkozója, amelyen nagyszámú jugoszláv küldöttség élén mint a szerb Pen Club elnöke vettem részt. Gyönyörű balatoni kirándulásunkon, Füred és Földvár között, a gőzösön találtunk egymásra Dr. Radics Gittával, aki akkoriban a római Goethe-intézet titkárnője volt. Nemsokára meglátogattam Rómában, aztán a következő évi dubrovniki (raguzai) Pen Club kongresszuson újból találkoztunk, aztán a feleségem lett. Ő az én jó szellemem, nagy műveltségével óriási segítségemre van.”¹⁰

⁷ Pavle Stefanović önéletrajzi visszaemlékezéseit lásd: NEDIĆ (uredió) 1992. 49–67.

⁸ *Portreti i eseji*. Beograd, 1931.

⁹ STEFANOVIĆ 1933.

¹⁰ Lásd: ANONIM I. 1939.

Stefanović tehát 1933-ban, a dubrovniki PEN kongresszus után feleségül vette Radics Gittát (1902–1980), akit az előbb említett interjúban magyar asszonynak nevez. Személyéről eddig nem sikerült semmi közelebbit megtudnom; Pavle Stefanović a következőket írja róla: „Apám visszatérően a dubrovniki kongresszusról két vendég hölgyet vezetett hozzánk, egyikük szépen beszélt szerbül, illetve horvátul, a másik külföldi volt. Bizonyos idő múlva levélváltás indult apám és a két ifjú hölgy egyike között, akinek Radics Gitta volt a neve. Ő akkor Rómában, a fasiszta Olaszországban a Germán Intézetben volt.”¹¹ Ezeknek az adatoknak alapján arra lehet következtetni, hogy Radics Gitta, Stefanović második felesége horvát (bunjevác?) származású magyar lehetett, feltehetően germanista vagy italianista végzettségű, ha már Rómában a Goethe Intézetben dolgozott.¹² Hogy egy Radics családnevű ifjú hölgy szépen beszélt horvátul, az nem tekinthető meglepőnek.

Azon sem lehet meglepődni, hogy a férfikora delén járó özvegy költőt, aki addigra már nyugállományba vonult, s életét az irodalom, az irodalom szervezése és a tudományos kutatómunka töltötte ki, az ifjú hölgy női bája és műveltsége rabul ejtette. Nászukból nemsokára egy ikerpár született, akiket Anának és Antonnak kereszteltek. (Magyar nevük feltehetően Anna és Antal lehetett.) Radics Gitta tehát, akit feleségeként Stefanović jó szellemének nevezett, a belgrádi ortodox keresztény rokonság számára maga volt a szerb szellemiség meggyalázója, hisz maga római katolikus volt, gyerekeit is abban a szellemben nevelte. (A gyerekek, a fentebb említett pesti interjú szerint, jól beszéltek magyarul és németül.) Egy nemrégiben megjelent belgrádi kiadvány, amely a német megszállás idején kialakult szerb kultúra jelenségeit vizsgálja, Pavle Stefanovićra hivatkozva Svetislav Stefanović pálfordulásáról medítálgat, miután az író megismerkedett és feleségül vette „a német nő” Radics Gittát, s innen-től számítják Stefanović jobbratolódását, s egyben erkölcsi hanyatlását.¹³ Emögött a ma hangoztatott ítélet mögött láthatóan ott munkál Stefanović német megszállás alatt Belgrádban vállalt kulturális szerepe, hisz ő volt ezalatt a szerbség legrégebbi és legpatinásabb könyvkiadójának, a Srpska Književna Zadrugának az irányítója kormány megbízotti minőségben, amikor a többi kiadó működését nem engedélyezték az egyetlen Jugoistok Kiadó kivételével, amely német érdekeltség volt. Hogy a SKZ a megszállás alatt az egyetlen Goethe-könyvön kívül (Geteova knjiga) semmi más né-

¹¹ STEFANOVIĆ P. 1992. 73.

¹² Predrag Puzić úgy véli, hogy elmagyarosodott német származású volt: PUZIĆ 2003. 26.

¹³ ĐORĐEVIĆ 2008. 118.

met, s különösen fasiszta jellegű kiadványt nem tett közzé¹⁴, az láthatólag a mai kutatókat nem zavarja. Az ő ma is kísértő elképzelésük szerint Radics Gitta, vagyis Stefanovićné volt maga a katolikus sátán, aki behálózta a költőt, s „a fasizmus kiszolgálása felé” irányította útját.¹⁵

Az viszont tagadhatatlan, hogy Stefanović érdeklődése a magyar témák iránt második házassága után következett be. Stefanovićra egyébként az akkori kisebbségi jugoszláviai magyar irodalom is figyelt. Az általa szervezett dubrovniki PEN kongresszusra jelent meg a *Kalangya* 1933. májusi száma Szenteleky Kornél köszöntő szövegével angol, francia, német, szerb és magyar nyelven. A *Kalangya* e tisztelgő számát Csuka Zoltán és Radó Imre adta át a kongresszus résztvevőinek.¹⁶ Ma már csak eltöprenghetünk azon, hogy Szenteleky három világnyelven is közölt kisebbségi sirámai számot tarthattak-e egyáltalán a megjelent írók érdeklődésére abban az esztendőben – 1933-ban –, amikor Hitler hatalomra került Németországban, s lobogni kezdtek a könyvmáglyák is ugyanott a német nemzetiszocialista eszme nagyobb dicsőségére.¹⁷ Szenteleky akkor már egyébként nagybeteg, s alig telik el a három nyári hónap, s már búcsút is mond a kisebbségi jugoszláviai magyar árnyékvilágnak. Persze nyilván maga Svetislav Stefanović, a dubrovniki írókongresszus fő szervezője és motorja¹⁸ sem gondolta akkor, hogy jó tíz esztendő múlva maga is búcsúzik ebből az árnyékvilágból, igaz, nem a nemzetiszocialista eszme, hanem a másik totalitarizmus, a kommunista eszme nagyobb dicsőségére. A dubrovniki PEN kongresszuson, nyilván Stefanović jóvoltából, néhány jugoszláviai magyar író is részt vett. Név szerint: Ambrus Balázs, Borsódi Lajos, Munk Artúr, Csuka Zoltán, Radó Imre és a két Havas: Károly és Emil.¹⁹ S ha már a kor totalitárius rezsimjeinek keze nyomát soroltam a dubrovniki írókongresszus valós szereplői és csak írásban jelenlévők kapcsán, azt sem szabad elfelejteni, hogy bizonyára az utolsóul említett három jugoszláviai magyar író sem gondolta, hogy még tíz esztendő sem fog eltelni, s maguk is már csak múlt időben lesznek említhetőek; ez volt az a kegyetlen kor, amikor akár a felekezeti vagy eszmei hovatarozás, akár a származás, akár a Nagy Testvér emlékezete rövidíthette meg az embert egy fejhosszal. Ekkor, 1933-ban azonban az írók terveket kovácsoltak, azt hitték, hogy van még jövő.

¹⁴ E kiadványokat áttekinti: GRUJIĆ 2009.

¹⁵ STEFANOVIĆ P. 1992., PUZIĆ 2003., ĐORĐEVIĆ 2008.

¹⁶ Lásd: *Kalangya*, 1933. május, „A Kalangya hírei” rovat.

¹⁷ Csuka Zoltán beszámolója a kongresszusról: CSUKA 1933.

¹⁸ Lásd az előző két jegyzetben adott forrásokat.

¹⁹ CSUKA 1933. 419.

Amikor 1938-ban Svetislav Stefanović hatvanadik születésnapját ünnepelte, az akkor éppen Belgrádban élő Kázmér Ernő²⁰, Vajda Gábor szerint Stefanović barátja, Szenteleky szerint pedig szemtelen stréber és nyálas szószátyár faügynök²¹, nagy dolgozatot tett közzé Stefanovićról a *Kalangyában*.²² (Megtehetette; akkor már nem Szenteleky szerkesztette a lapot.) Ebben a dolgozatban Kázmér Stefanovićról a költőről, műfordítóról, esszéíróról és az emberről ír. Mai szemmel nézve megállapításait Stefanović költészetéről az ízléstelen benyaliság, nagyképű megállapítások, indokolatlan párhuzamok jellemzik. Ennek megértéséhez persze az is hozzátartozik, hogy a „felszabadulást” követő nemzedékek, köztük a magamé is, nem is hallottak Stefanovićról, a költőről, tehát még futó benyomásuk sem lehetett róla. Nyilván hosszú időnek kell még eltelnie ahhoz, hogy Svetislav Stefanović költői opusa utólag kanonizált részévé váljék a 20. század első fele szerb költészetének.²³

Hogy azonban Kázmér mégis elvetette a sulykot, azt alábbi megállapításai is szemléltethetik: „Verseit magyarázni felesleges, mert sohasem jelképes. Ösztönös és egyszerű, mint a természet, amelyben minden verse él s amelynek titkát keresni egyetlen versében sem szűnik meg. Művészi módszerének, költői fölényének a kultúra, a kutatás, a filozófia a legjellemzőbbje. A forma csak eszköz, a gondolattal alig nő össze. A rím csupán közlési mód, művészi jeu, a gondolat aláztos szolgája. Nevezhetném néha a szerb Shelley-nek. Sok van benne az ő elvontságából, a külső világgal való nemtörődésből. Mint az angol költő, ő is az ideális költészet hús forrásán oltja szomját. De ezek a hasonlóságok mégsem adhattak hasonló eredményeket. A mi költőnk a ma gyermeke, a ma tépelődő Hamletje, ahhoz a költőtípushoz tartozik, melyikhez Babits Mihály, akihez hasonlóan a végtelent keresi, hogy a végtelen gondolatok és a formai végtelenség örökös tépelődése között érjen a tökéletességhez.”²⁴

Ezt követően Stefanović műfordításairól áradozik, hasonló modorban, mint költészetéről. Ezután az esszé- és tanulmányíró Stefanović méltatása következik, általában tartalmi ismertetést adva a szerb író tanulmányköteteiről. (Tárgyi tévedés is van már a fejezet elején; az amit mond ugyanis, hogy: „tanulmányai négy hatalmas kötetet tesznek ki”, nem igaz. Az összegyűjtött esszék és tanulmányok négy könyve két kötetben, összesen mintegy 650 lapon jelentek meg.) Különösen nem volt szerencséje Káz-

²⁰ Kázmér Ernőről: BENKŐ 1976. és VAJDA 1980.

²¹ Idézi: UTASI 1984. 193.

²² KÁZMÉR 1938.

²³ Lásd: NENIN 1993.

²⁴ KÁZMÉR 1938. 111.

mérnak a népköltészeti tanulmányokat tartalmazó kötettel. Az a fél nyomtatott lapnyi blabla, amit összehord e tanulmányok kapcsán, feledésre érdemes; az olvasónak az a benyomása, hogy Szentelekynek fentebb idézett epés és gonosz jellemzése nem alap nélküli. Mindezt szemléltetendő, íme mit ír Kázmér Stefanović egyik dolgozatáról: „Az igriceket ő is a régi szerb udvarokban élt német Spielmann-ok utódainak tartja. (Igrács – játékos) Ők vitték udvarról udvarra a sabáci legendát. Így került Tinódihoz is, aki a szerb énekesek énekmodorát s versformáit is átvette. Nem is tagadja le, hisz ő maga is említi: »Sok hegedűs vagyott itt Magyarországon, Kármán Demeternél nincs az jobb rá c módban.«²⁵ *Előszőr*: Tinódi nem azt írta, amit Kázmér idézni vél, *továbbá*: Tinódi nem vette át a szerb énekesek énekmodorát és versformáit. De a többi sem igaz, ha jobban megnézzük. Szegény nyomorult Kázmér, aki Belgrádban tengődve mindent írt mindenkinek, több nyelven amire igény volt, sőt olyant is, amire nem; nyilván ilyen megélhetési tanulmány volt a Stefanovićről szóló is, ami elég hosszú lett ahhoz, hogy a *Kalangya* jócskán fizessen érte. Hogy mit hordott össze Stefanovićről, az emberről, annak taglalása már kívül esik e dolgozat érdeklődési körén. Egyébként ha a szóba hozott írók ma már megismerhető sorsáról is szót ejtettem az előbbieken, ma már az is tudható, hogy Kázmér Ernő 1938-ban, amikor a Stefanovićről szóló panegirikuszát írta, szintén nem tudhatta, hogy mi vár rá mindössze három esztendő múlva: Ő is arra a sorsra jutott, mint fentebb említett hitsorsai: Radó és a két Havas. Csupán abban tért el sorsának alakulása Stefanovićétől, hogy ő sem annak a totalitárius eszmerendszernek esett áldozatául, mint a szerb író.

Az előbbieken egy kissé előreszaladtam az időben Stefanović és a jugoszláviai magyar irodalom (akkori) kapcsolatainak bizonyos vonatkozásait taglalva. Ezzel ez a kapcsolat még nem zárult le, a továbbiakban még alkalom adódik arra, hogy néhány ilyen vonatkozást bemutassak az olvasónak. Lássuk azonban, hogy Stefanović érdeklődése a magyar–szerb irodalmi kontaktológia irányában hogyan indult és hogyan lombosodott ki, s hogyan nyert befejezést szinte Stefanovićtól függetlenül. Életébe és ilyen irányú munkásságába (is) belegyalogolt a könyörtelen történelem.

Svetislav Stefanović első magyar tárgyú egybevető népköltészeti tanulmányát 1935-ben tette közzé a kor vezető és kitűnő népköltészeti folyóiratában, a *Prilozi proučavanju narodne poezije* címűben, a második évfolyam második számában.²⁶ A dolgozat magyar címe: *További adalékok a Szkutari vára építésének legendájához. A legenda magyar változatai.* (A címben a szer-

²⁵ Ugyanott 115.

²⁶ STEFANOVIĆ 1935.

ző a szerb népköltészeti irodalomban járatos „Zidanje Skadra – Szkadár vára építése” megjelölést használja. A magyar olvasó számára a „Szkutari építése” változat ismertebb, ezért azt alkalmaztam a fordításban.) A dolgozat, mint címében is utalás történik rá, Stefanović egyik korábbi, monográfiányi terjedelmű tanulmányához tartalmaz adalékokat. A tanulmány a szerző összegyűjtött népköltészeti tanulmányainak kötetében olvasható *Legenda o zidanju Skadra* címmel²⁷, s először még 1928-ban jelent meg.

A dolgozat elején Stefanović elárulja, mi vezette a magyar változatok áttekintéséhez; ezt érdemes idézni: „Ezidáig az irodalomban a Szkadár vára építése legenda magyar változatait, tehát az építőáldozat témáját mellékesen idézték mint a román verziók egyszerű változatait, így tehát jómagam is így tettem Arnaudov professzor nyomán a kérdéses legendáról írott monográfiámban. Ám egyik budapesti tartózkodásom során érdekelni kezdett a téma magyar irodalma, mivel a magyar változatok bizonyos részletei: kapcsolatai Déva vára építésével, a feláldozott asszony gyereke motívum nyomai, melyek a román változatokban nincsenek meg stb. S akkor úgy találtam, hogy nagyobb számú magyar tudós foglalkozott ezzel a témával, s különösen hogy a magyar változatok száma sokkal nagyobb annál, mint amire Arnaudov professzor tanulmánya hivatkozik, s e változatok messze változatosabbak, kidolgozottabbak, s úgy találom, sokkal önállóbbak a balkáni, román, szerbhorvát és bolgár változatokhoz képest.”²⁸

Ezt követően Stefanović hivatkozva Solymossy Sándor nagy balladatanulmányára²⁹ (Kőműves Kelemenné. Népballada-tanulmány), mely az *Ethnographia* 1923/1924-es évfolyamában jelent meg (Stefanović tévesen 1925-öt jelöl meg), áttekinti mindazt a 11 balladaváltozatot, amelyet Solymossy jelzett tanulmányában, pontos lelőhelymegjelöléssel említ³⁰ mint addig megjelent változatot. Solymossy részletet a balladákból nem idéz, Stefanović tehát minden közlést kézbe vett, elolvasott, s fordításban idézte is őket, általában részleteiben, dolgozatában. A töredékes változatok esetében prózai-tartalmi fordítást közöl. Versfordításait érdemes lenne egybevetni az eredeti szövegekkel, mivel a fordítások ódon szerb nyelvi zamata azt feltételezi, hogy Stefanović a kérdéssel komolyan foglalkozva szinte költői szintű műfordítójává is vált a Kőműves Kelemenné magyar balladatípus sok változatának, legalábbis részleteiben.

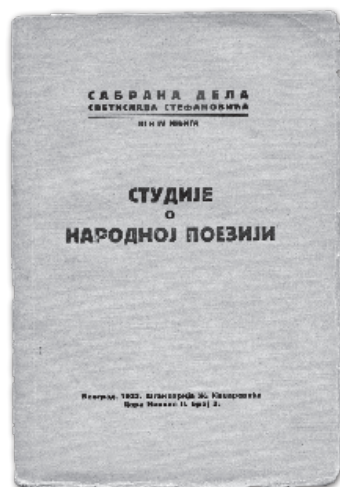
---

²⁷ Lásd: STEFANOVIĆ 1933. 245–313.

²⁸ STEFANOVIĆ 1935. 173–174.

²⁹ SOLYMOSSY 1924.

³⁰ Ugyanott 140., 13. jegyzet.

Stefanović népköltészeti tanulmánykötete

Stefanović számos megállapítása közül néhányat mindenképpen idézni kell mint egy kompetens nem magyar komparatista véleményét: „A magyar változatokat a román verzió kései származékainak tartani a legkisebb mértékben sem igazolt: a román változatok jellegzetessége – műszárnyak készítése repülni – egyetlen magyar változatban sem fordul elő. A férj imája, hogy felesége jövetelét ítéletidő akadályozza meg, jellemző a balkáni-szláv változatokra is, a befalazott asszony gyermekének motívuma csak a szerbhorvát változatok jellemzője, a román változatokban egyáltalán nem fordul elő, tehát a magyar változatok párhuzamait, de nem közvetlen forrásait, sokkal több okból lehet elsősorban a szláv változatokban keresni. Az asszony feláldozásának módja – megégetés, megölése és vérének, illetve porának falazóhabarcsba keverése –, valamint a befalazott asszony kisgyereke motívumának feldolgozása és még számos más motívum arra vall, hogy a magyar változatok keletkezése és fejlődése sokkal jelentősebb önállóságot árul el, mint ahogy ezt eddig feltételezték.”³¹ Általános jellemzőként írja még a Kőműves Kelemenné magyar népballada változatairól: „A magyar változatok együtt, mint látjuk, egy külön, önmagában körülhatárolt csoportot képeznek, amely világosan kirajzolódik és kitűnik ennek a legendának körében.” Továbbá: „Egyáltalán az összes magyar változathoz hiányzik a legenda hősi jellemvonása és mitikus elemei, így a magyar változatok esetében a legenda polgári jellegzetességet mutat.”³²

³¹ STEFANOVIĆ 1935. 181.

³² Ugyanott 179.

Stefanović ennek a tanulmányának hozadékait nem érkezett beledolgozni a Szkutari építése legendájáról írott monográfiája újabb közlésébe, mely népköltészeti tanulmánykötetének második kiadásában (1937) újra – változatlan formában – jelent meg.³³ A monográfia végén azonban egy megjegyzése olvasható, melyben a maga elképzelései utóéletéről számol be, többek között említi a magyar változatokról írott dolgozatát is, valamint a témát érintő további munkákat.³⁴ Ebből a rövid megjegyzéséből tudjuk meg, hogy Stefanović a maga „legendamonográfiáját” eredetileg bevezetésnek szánta egy elképzelt antológiához, melyben a „Szkadár vára építése” témáját feldolgozó „szerbhorvát” változatok mellett közölte volna a „legrepresentatívabb” arbanasz (albán), macedón, bolgár, görög és román „népdalváltozatokat” is. A tervezett kötet azonban nem jelent meg, Stefanović nem talált rá kiadót. Kár.³⁵

Úgy látszik, Stefanović tanulmánya felkeltette a szabadkai *Napló* kultúrrovatának érdeklődését, s a lap 1935. december 25-én megjelent karácsonyi számában csaknem egész hírlapoldalnyi terjedelemben ismertette, illetőleg kivonatos fordításban közölte Stefanović dolgozatát, G. S. aláírással: *Stefánovics Szvetisláv, a nagy jugoszláv költő tanulmánya Kőműves Kelemen legendájáról. A Kőműves Kelemen ballada eredeti és balkáni változatai* címmel. Ma már nem érdemes azon meditatgatni, hogy a fordító-kompilátor nem volt tisztában a legenda és a verzió terminusok pontos jelentésével, ezért az utóbbit gyakran használja szövegében a változat-variáns helyett, ami azért egészen mást jelent. A *Napló* polgári olvasóit 1935 karácsonyán nyilván nem is érdekelték (volna) a folklorisztikai árnyalatok, ezért az ő igényük szerint kellett (nyilván) hangszerelni a szöveget. Íme mutatóban egy részlet: „Tagadhatatlanul erős rokonvonások mutatkoznak az építésáldozatról szóló legendák és magyar változatai között – mondja dr. Stefanovics. – De a magyar változatok felépítésének módja és sok emberi, szép motívum beszövése az építőmester tragédiájába egészen egyedülálló jelleget ad a legendának, amely semmiképpen sem tekinthető a balkáni legendák egyszerű kópiájának, hanem az építési áldozat körébe tartozó legendák közt egészen önálló, poétikusan szép típust képvisel.” Nagy kár, hogy a Kőműves Kelemen legendáján elandalodó kisebbségi magyar olvasó a cikk mellett nem olvashatott akár egy magyar balladaváltozatot, vagy egy szerb változatot magyar fordításban. Pedig hely is volt a lap oldalán, ahol „Ducsics Jován” *Naplemente* című verszetét adta a *Napló* Dudás Kálmán fordításában.

---

³³ STEFANOVIĆ 1937.

³⁴ Ugyanott 313–314.

³⁵ Erre már utalt korábban is: STEFANOVIĆ 1933. 313.

Stefanović tanulmányáról a Belgrádban tengődő Kázmér Ernő (mint mondtam: Vajda Gábor szerint Stefanović barátja) is lehúzott legalább egy bőrt. Igaz, nem rögtön, hanem öt esztendő múlva, amikor – ahogy Herceg János írja Margalits Ede halálára megjelent nekrológiájában a *Kalangya* 1940 őszi számában: „most, amikor a jugoszláv–magyar barátságot minden téren kihangsúlyozzák”³⁶ –, igaz, ezúttal nem magyarul, hanem szerbül a friss folyóirat, Csuka Zoltán *Jugoslovensko–mađarska revija* című pesti megjelenésű orgánuma lapjain hosszan értekezett *Legenda o zidanju Skadra i narodna balada Kõmives Kelemena* címmel.³⁷ E dolgozat láthatóan Stefanović 1933-ban megjelent legendamonográfiájának (*Legenda o zidanju Skadra*) és a *Prilozi* hasábjain (1935) megjelent kiegészítő tanulmány alapján íródott. Kázmér ismerteti a „legenda”, vagyis a falba épített feleség népköltészeti fölbukkanásának példáit Stefanović monográfiája alapján, majd kitér a bolgár Arnaudov elképzeléseire, amely szerint „elemezve a román változatokat megjegyzi, hogy a legenda hatása felbukkant a magyar népballadában is”. Majd így folytatja Kázmér: „E feljegyzés alapján eminens költõnk, Svetislav Stefanović, aki ugyanakkor erudita és rendkívüli felkészültségű tudós a népköltészeti kölcsönhatások vizsgálatában”, közzétett egy „fundamentális, rendkívül érdekes tanulmányt”, amelyben áttekintette a Kõmives Kelemen-ballada minden motívumát. Egyéb következtetései mellett Kázmér olyasmit is Stefanović szájába ad, amit az dolgozatában nem is állított: „A tanulmányban kihangsúlyozza a megdönthetetlen tény, hogy a Kõmives Kelemen-ballada balkáni eredetű.”³⁸ (Hogy ennek kapcsán Stefanović mit írt, azt magyar fordításban fentebb már bemutattam.)

Kázmér ízléstelenség határát súroló benyali mondatai nyilván magának Stefanovićnak sem lehettek kedvére valóak, amennyiben elolvasta õket. (Elvileg olvashatta õket, hisz szerb anyanyelve mellett magyarul is tudott.) Hogy Kázmér ezt a dolgozatát magyarul is közzétette-e valahol, arról nincs tudomásom, bár ez nem elképzelhetetlen, hisz a *Napló* lapoldalnyi ismertetése és kivonatos fordítása (1935 karácsonya) nyilván nem kerülte el figyelmét, s rendelkezésére állhatott.³⁹

A falba épített feleség (és az építőáldozat) kérdéskörének mai irodalma alapján nem lenne érdektelen feladat megvizsgálni, hogy Stefanović ismeretei (1928-ban és 1935-ben) miként viszonyulnak mai ismereteinkhez.

³⁶ *Kalangya* 1940. No 7–9. 296.

³⁷ KÁZMÉR 1940a.

³⁸ Ugyanott 178.

³⁹ Lásd a következő jegyzetet.

Magyar–délszláv kapcsolattörténeti szempontból mindenesetre elvitathatatlan tény, hogy ő volt az első szerb komparatista, aki a kor színvonalán (az 1930-as évek dereka) ismerte és ismertette a Kőmíves Kelemennéről szóló magyar népballadák szövegét, ezeket elemezte és elhelyezte a maga „legendamonográfiája” kontextusában. (Stefanović itt tárgyalt tanulmányait, sőt a falba épített feleség „legendájáról” írott tanulmányának német változatát is, hivatkozva Vargyas Lajos a magyar népballadáról írott hatalmas vállalkozásának írásakor, sőt nála olvasom, hogy Kázmér főntebb ismertetett dolgozata valóban megjelent magyarul is, ugyancsak 1940-ben, Csuka magyar folyóiratában, a *Láthatárban*.)⁴⁰

Svetislav Stefanović következő magyar–délszláv kapcsolattörténeti dolgozatát 1937-ben tette közzé, ugyancsak a *Prilozi* című kitűnő népköltészeti folyóiratban.⁴¹ Címe (magyarul): *Néhány adat a magyar irodalomból népköltészetünk datálása kapcsán*. Alcíme: *Igricek; Ének Sabác viadaláról, 1475/6; Tinódi krónikája, 1554*. (Aki ismeri Stefanović korábbi népköltészeti tanulmányait, láthatja, hogy a „népköltészetünk datálása” kérdéskörre már 1910-ben foglalkoztatta, amikor Tomislav Maretić *Naša narodna epika* című, később alapművé váló – és ötven esztendő múlva új, bővített kiadást megérvő – könyvét ismertette.⁴² Maretić könyve először 1909-ben jelent meg Zágrábban, s a szerb és horvát népköltészet [elsősorban a verses epika] korai eredeztetése kapcsán erős szkepszisét hangsúlyozza. Ahogy tehát a falba épített feleség [az építőáldozat] kérdéskörével kapcsolatos magyar kutatásai és előbb ismertetett tanulmánya, úgy a most említett is saját korábbi elképzeléseinek magyar vonatkozásai után nyomozva vezették el Stefanovićot a magyar adatokhoz és azok szerb nyelvű ismertetéséhez.) Ez természetesen nem negatív észrevétel, hisz rajta kívül ezeket az adatokat és vonatkozásokat korábban mások se nem vették észre, se nem kutatták a szerb komparatistikában.

Nem tudom mivel értelmezni, hogy Stefanović itt tárgyalt tanulmánya nem szerepel a számomra ismert két Stefanović-bibliográfiában⁴³, s nem foglalkozik vele az eddig megjelent egyetlen könyv sem, amely Stefanović népköltéssel kapcsolatos elképzeléseit és munkáit (tanulmányait, esszéit, kritikáit, könyveit) tárgyalja monografikus igényvel.⁴⁴ Szinte hihetetlen, hogy a dolgozatot nem vették észre a *Prilozi* hasábjain. Hogy ennek mi lehetett az oka, azt vagy figyelmetlenséggel lehet magyarázni, vagy

⁴⁰ Lásd: VARGYAS 1976. I. 258.

⁴¹ STEFANOVIĆ 1937a.

⁴² STEFANOVIĆ 1933. 163–186. és MARETIĆ 1966.

⁴³ PETKOVIĆ–PROŠIĆ 1999. 233–245. és GRUJIĆ 2006. 180–185.

⁴⁴ GRUJIĆ 2006.

pedig olyan okokkal, amelyek kívül esnek a tudományos etika keretein. Ennek eldöntését a magyar olvasóra bízom. Lássuk tehát, hogy mit állít Stefanović ebben a tanulmányában.

„Népi epikus költészetünk régebbi datálásával kapcsolatos korábbi közleményeim mellett ezen a helyen legfőbb vonásaiban közlöm azokat az analógiákat és adatokat, amelyekre az utóbbi időben bukkantam, mintegy mellékesen, a hozzánk legközelebbi szomszéd magyar irodalomban.”⁴⁵ Ezt követően a szerb népköltészetben előforduló „magyar hősi történelmi személyiségek” közül említ meg számosat: Hunyadi Jánost, Mátyás királyt, Szilágyi Mihályt, Dóczi Pétert stb. Minden név mellett közli az illető személyiség szerb népköltészetben előforduló nevét is. Majd megjegyzi, hogy a magyarok legrégebbi népköltészetének sok tekintetben hasonló volt a sorsa, mint a szerbek esetében: legnagyobbbrészt elveszett, s a prózai hagyományban maradt fenn a 12. és 13. századi latin krónikákban, legendákként. A régebbi és legrégebbi idők népköltészetének meglétéről azonban mégis vannak dokumentumok. Ezt követően ismerteti a görög történész Priszkosz Rétorhoz fűződő hagyományt, amelyben az szerepel, hogy Priszkosz Attila udvarában udvari énekmondókat említ az ünnepi lakomák során. Ezeket a szkítákat a magyarok hunoknak tekintik, vagyis a magyarok rokonának. „Magam úgy gondolom, hogy a szlávoknak lenne legnagyobb joguk, hogy e szkítákat ősszlávoknak tekintsék, vagyis ez egyik legősibb szláv törzsnek, akik kitűnő lovasok és énekesek hírében álltak.”⁴⁶ Mielőtt rátérne a magyar igricekkel kapcsolatos fejtegetéseire, említ egy görög (bizánci?) író „Teofilat” néven, aki állítólag *Földrajz* című művében leírja az ugorok pogány szokásait, s állítólag megemlíti, hogy azok dalokkal dicsőítik az országot. (Sem a szerzőt, sem művét nem sikerült azonosítanom, s azt sem, hogy melyik országot dicsőítették.) Stefanović, dolgozata végén, Császár Elemér olasz nyelvű magyar irodalomtörténetére hivatkozik, továbbá Siklós Albert ugyancsak olasz nyelvű magyar zenetörténetére. „A híres névtelen jegyző, Anonimus” művére is hivatkozik, aki szerinte említi a hét törzsfőt, akik Attila városában gazdag lakomán vettek részt, ahol az énekmondók gitár- és furulyakísérettel dalokat adtak elő, majd megemlíti (Anonimus) az udvari énekeseket, akiket ioculatoresnek nevez.

Stefanović szerint ezek a legrégebbi énekmondók a legérdekesebbek, akiket más elnevezéseik mellett igricnek, igrechnek neveznek a források. Ezekről – írja Stefanović – a magyar tudósok maguk is megállapították, hogy elnevezésük (vagyis az igricek) szláv eredetre mennek vissza. Egyesek

---

⁴⁵ STEFANOVIĆ 1937a. 27.

⁴⁶ Ugyanott 28.

szerint ezt a magyarok a szlovénektől, mások szerint a szerbektől vagy a horvátoktól vették át, amely elnevezés nem a mai táncos jelentésben érten-
dő, hanem az eredeti énekes zenész jelentésben. Mint mondja: „igriceknek
nevezték a legrégebbi magyar népi énekeseket (énekmondókat), akiknek
énekmondása közösségi jellegű és jelentőségű volt. Az Árpád-házi kirá-
lyok a tatárjárás, tehát a 13. század előtt nagyra becsülték az igriceket,
akik megénekelték és dicsőítették saját uraikat, akiktől ezért birtokado-
mányokban is részesültek, s innen származnak azok a helynevek, amelyek
napjainkban is megmaradtak a magyar helynevek között: pl. az Igricte-
lek.”⁴⁷ Ezután Stefanović, nyilván forrásait követve, elmondja, hogy a ta-
tárjárás után az udvari énekmondók, vagyis az igricek szerepe csökkent, s
a nagyurak a birtokadományokat visszavették tőlük, mivel akkorra már az
énekmondás szerkezete átalakult, s felbukkantak a lantosok, illetve a deá-
kok, akiket gyáknak is neveztek, ami legalábbis közös eredetre vall a szerb
díjak szóval, a későbbi đakkal. A szó kezdetben valószínűleg énekmondót
jelentett, később azonban mindinkább titkár jelentést vett fel. Megemlíti,
hogy az oklevelekben név szerint is előfordulnak Kobzos nevűek (a kobzos
az igric szinonimája), továbbá név szerint szereplő igricek is. Ezután meg-
említi Mátyás király udvari krónikását, Galeotto Marziót, aki elmondja,
hogy Mátyás király udvarában énekmondók és zenészek tevékenykedtek,
akik gitárkísérettel énekeltek a magyar hősök tetteiről. „Ritkán hallottam
szerelmi dalokat” – idézi Stefanović Galeottót, s hozzáteszi: a mi Vukunk
(Karadžić) szerint női dalokat – „ám sokkal több alkalommal a törökök
elleni csatákról szóló énekeket”.⁴⁸ Ezt követően olyan kijelentést tesz
Stefanović, ami a magyar irodalomtörténetben és folklorisztikában sem
olvasható napjainkig: „Ezek közül az énekek közül az egyik fennmaradt (meg-
őrződött), mint a magyar népköltészet legrégebbi emléke. Az ének a Sabác kö-
rűli viadalt énekli meg, ez a Sabác viadala 1475/76-ban.”⁴⁹ Elmondja, hogy
szerzője ismeretlen, de úgy tartják, hogy a mű ugyanabban az esztendőben
született, mint a várostrom. Idézet tőle: „Az ének tízszótagos verssorokból
áll, cezúrával a 4., 5. vagy 6. szótag után, csak néhol akad 11 szótag, s csak
az egyik sorban 12 szótag.” Ehhez a mondathoz Stefanović lapalji jegyze-
tet alkalmaz, amit mindenképpen idézni kell, mivel azóta sem vette figye-
lembe sem a szerb verstan, sem pedig a magyar. „Ezúttal is úgy vélem, hogy
a mi epikus tízesünket (deseterac) újra teljesen át kellene tekinteni és feldolgozni,

⁴⁷ Ugyanott 29.

⁴⁸ Galeotto Stefanović által idézett részletének pontos magyar fordítása: GALEOTTO
1977. 56–57.

56 ⁴⁹ STEFANOVIĆ 1937a. 30.

s nem csupán filológiai és szlavisztikai alapon, hanem összehasonlító irodalmi alapon is.⁵⁰ Mindezt szemléltetve szerb nyelven is megszólaltat (a magyar sorok párhuzamos citálásával) néhány jellegzetes tízest. Úgy tudom, ezek az első és ez idáig egyetlen szerbre fordított részletei a Sabác viadalának:

*Osta gore junak Pal Kinezi,
Čvrsto gleda dubinu šančeva,
Proučava Šapca jaku snagu
I koliko bi trebalo topova.
Slugu šalje gradu Beogradu,
Gde o tome kralj glasove čeka.
Tamo ima bezbroj mnogo lađa,
Na Dunavu oko Bela Grada
Nek što brže poteku uz Savu,
Da opkole tvrda Šapca grada.*

Továbbá:

*Bez milosti juriš učiniše
Silna gradu kvara počiniše,
Mnoge borbe oko njege biše,
Sebi mnogo rana zadobiše.⁵¹*

A régi magyar irodalom (a korai magyar népköltészet?) egyik legnagyobb kára, hogy Stefanović nem tette át szerbre az egész 150 sort, ami a *Sabác viadalából* az utókorra maradt. Ma már ez a munka a magyar-szerb irodalmi és népköltészeti komparatiztika büszkesége lehetne. Nem elképzelhetetlen, hogy ha a kommunisták 1944 novemberében nem végzik ki, Stefanović ezt meg is tette volna, hisz életművének nem jelentéktelen része a műfordítás, igaz: elsősorban angol nyelvből. (Magyar műfordítói munkájáról később.)

Stefanović szavai a tisztelet hangján szólnak az énekről, amikor elmondja, hogy ebben a stílusban, a legkorábbi történeti énekek modorában szól a továbbiakban is a *Sabác viadala*, ami egyébként száraz krónika elsősorban, semmint költészet.

Ezután ismertet egy sereg adatot, amit a magyar kutatás az ének kapcsán nem szokott hangsúlyozni. Elmondja, hogy Sabác viadala és a

---

⁵⁰ Ugyanott, 4. jegyzet.

⁵¹ Ugyanott.

vár körüli harcok részvevője volt Mátyás király hadvezér és Dóczi Péter bán mellett (akit a szerb epikus költészet Petar Dojčinként emleget) Vuk Branković despota, a szerb népdalokban megénekelte Zmaj Ognjen Vuk, továbbá DMITAR JAKŠIĆ, a Jakšić fivérek egyike a népköltészetben. (A szerb hősepikában.) Mindezek a történelmi személyiségek, mint az közismert, s mint Stefanović is említette dolgozatának bevezetőjében, fennmaradtak a népköltészet emlékezetében, sokszor egész hősdalciklusok hőseiként. (Mivel magyar hősköltészet – az egyetlen *Sabác viadala* részleten kívül – nem maradt fenn, így természetes, hogy Mátyás királyon, valamint Kinizsi Pálon kívül másnak a neve ebben a kontextusban nem is említhető.) Egy történelmi munka említést tesz „a Jaksics Demeter haláláról (1487) szóló magyar nyelvű énekről”, sőt sorokat is idéz belőle⁵², de leőhelyét nem adja meg, így nem tudható, hogy miről van szó. Föltehetően valamelyik históriás ének lehet a kérdéses szöveg. A Stefanović által emlegetett Vuk Branković despota sokszor említésre kerül a magyar történelmi irodalomban Vuk despota néven, mint Mátyás király egyik legkitűnőbb hadvezére, DMITAR JAKŠIĆOT pedig Jaksics Demeterként emlegetik, ugyancsak Mátyás király hadvezéréként. Jaksics Demeter Mátyás diplomatájaként a szultánnál is járt Isztambulban, de visszafelé jövet 1487-ben a szendrői bég elfogta és megölte, amiből feszültség, de komolyabb hadi esemény nem lett a porta és Mátyás között. Itt nyilván személyes leszámolásról is szó van. Jaksics Demeter megölése mögött személyes bosszú is meghúzódik, ezt azonban a későbbiekben ismertetem, miután bemutattam Stefanović további fejtegetéseit ennek a kornak (15. század) énekmondásával kapcsolatban:

„Fontosnak tekinthető, hogy abban a korban a Bécs körüli harcokban Mátyás király seregének legnagyobb hányadát szerbek képezték Kinizsi Pál, Vuk despota és Jaksics Demeter vezérlete alatt. Egyáltalán Mátyás király csatáiban és összes hadjáratában nagy részt vállaltak a szerbek. Nem lehet kétséges, hogy ezekben a szerb egységekben és seregekben ott voltak a népi énekmondók és költők, akik megénekeltek ezeknek a hadjáratoknak egyes eseményeit és személyiségeit. Csak ezzel magyarázható, hogy különösen a nyugati és északnyugati vidékek szerb népköltészetében miért játszik oly nagy szerepet Mátyás király és az ő magyar és szerb hadvezérei, akiknek emlékezete oly élő módon megőrződött népköltészetünkben és hagyományainkban egészen a mai napig. Így kellett ennek lennie valamennyivel korábban a keleti és északkeleti vidékeken is, ahol Mátyás király atyja, Hunyadi – a mi Sibinjanin Jankónk – az ő magyarjaival (Stefanović terminusa: Uričici) részt vett a törökök elleni közös harcokban

Brankovics György despota (Stefanović a személyiség egyik szerb elnevezését, a Đurđe Smederevac nevet használja) seregeivel együtt, s ily módon jelentős részét képezik a szerb népköltészetnek.⁵³ (Pontosabban a szerb verses epikának.)

Hogy Jaksics Demeter és Vuk despota magyarországi csapataiban és seregeiben voltak-e népi énekmondók és költők, ahogy Stefanović feltételezi, nem tudjuk. Az azonban kétségtelen, hogy a szerb epikus költészetben a Jaksicsok gyakran előfordulnak a hősének elsősorban ugrofil rétegében. (Igaz, ezek általában kései feljegyzésűek, s elsősorban Vuk Karadžić 19. századi szerb hősepikai gyűjteményeiben olvashatóak.) Hasonlóképpen ismert hőse a szerb hősepikának Vuk despota is, akit „sárkánydespotaként” – szerb elnevezése Zmaj Ognjen Vuk – emlegetnek. Vuk despota népköltészeti alakjába azonban már mitológikus elemek is beszüremlettek, mint azt egy közelmúltban megjelent szerb monográfia kimutatta.⁵⁴

Hogy Mátyás korában (a 15. században) Magyarországon anyanyelvű (tehát magyar nyelvű) énekköltészet is létezett, annak elenyésző számú dokumentuma maradt az utókorra. Elsősorban a *Sabác viadala* című éneket kell megemlíteni, amelyről itt tárgyalt tanulmányában Stefanović is kifejtette véleményét. Ezenkívül mindössze egy énektöredéket lelt a magyar kutatás, feltehetően 15. század végi eredetűt. A *Gergely éneke Jaksics Demeter veszedelméről* című hétszakaszos töredékről van szó, melyet legutóbb Gerézdi Rabán dolgozott fel példás filológiával és körültekintéssel.⁵⁵ Nyilván ez az az ének, amelyet a fentebb idézett magyar történész emlegetett forráshivatkozás nélkül. Ebben a pillanatban és az itt tárgyalt tematika szempontjából ez a szöveg és kontextusa elsődrendű jelentőségű. Az énektöredéket a 19. század harmincas éveiben fedezték fel egy 15. századi jegyzőkönyv lapjára másolva, s az innen készült másolatból tették aztán közzé többször is. Az eredeti azóta elkallódott vagy lappang, tehát a vele kapcsolatos filológia nem kifogástalan. (Mint tudjuk, a *Sabác viadala* előkerülésének és filológiájának körülményei sem kifogástalanok⁵⁶, annak kézírata azonban napjainkban is megvan.) Ezen nem érdemes már siránkozni, a szövegtöredéket a magyar művelődéstörténet számon tartja, s hiteles töredékes históriás éneknek tekinti a 15. század végéről. Az énektöredéknek természetesen címe nincs, s Jaksics Demeter neve sem fordul elő benne. Azt, hogy mégis Jaksics Demeter „veszedelméről”, te-

⁵³ STEFANOVIĆ 1937a. 31.

⁵⁴ Lásd: PEŠIKAN–LJUŠTANOVIĆ 2002.

⁵⁵ GERÉZDI 1962. 38–59.

⁵⁶ Lásd: IMRE 1958. megfelelő fejezeteit.

hát haláláról van szó benne, azt az aprólékos filológia mutatta ki a benne található történeti adatok és nevek (pl. Mátyás király) alapján. Gerézdi Rabán monografikus jellegű vizsgálata és szövegkiadása alapján ez ma már eldöntött ténynek tekinthető.

Gerézdi megállapítja: „Az ének megmaradt hét strófája, valamint az ezekből sejthető folytatás hivatásos, vándor énekesre vall, aki újságra szomjas közönségének elmondja, elénekli egy általuk is jól vagy hírből ismert főúr »veszedelmét«.”⁵⁷ Tehát ahogy Stefanović a szerb hősepika fennmaradt emlékei alapján „népi énekmondókat és költőket” tételez fel például Jaksics Demeter magyarországi seregeiben, természetesen szerb énekmondókat, úgy Jaksics szolgálatában lehettek magyar énekmondók is, aminek – nem lehet kétséges – éppen az előkerült énektöredék a bizonyítéka. Olyan virtuális rétege az a magyar irodalomnak (népköltészetnek, vagy félnépi költészetnek?), amely egy olyan költői világot tételez fel, amely szinte nyomtalanul eltűnt a történelem süllyesztőjében, leszámítva a 16. század históriás énekeinek és széphistóriáinak fennmaradt emlékeit. Ez a világ azonban már nagyban különbözik 15. századi elődjétől, s nem elsősorban a benne szereplő történeti hősök okán, hanem – legalábbis a *Gergely éneke* ránk maradt hét strófája versformája miatt – a verselés módja vonatkozásában. Ennek az énektöredéknek ránk maradt strófái ugyanis a délszláv „hosszúoros énekeket” juttatják eszünkbe, amelyeknek első emlékeit csak a 16. század derekán jegyezték fel. Nem lehetetlen ugyanis, hogy annak a „rác módnak” egyetlen eddig előkerült 15. századi emlékével van dolgunk, amelyet Tinódi emleget *Erdéli históriája* megfelelő részében. Tehát annak a kérdésnek elemzése, hogy van-e köze *Gergely énekének* a délszláv bugaršticákhoz (hosszúoros énekekhez), valószínűleg egy alapos vizsgálatot érdemelhet.⁵⁸

Lássuk azonban, hogy Gerézdi Rabán hogy foglalja össze a 15. századi anyanyelvű énekköltészet jellegzetességeit itt tárgyalt énekünk kapcsán: „A korabeli anyanyelvű énekköltészet nem különösebb írói becsvágy, nem valamiféle magasabb művészi igény irodalmi szülőtte: zömében nagyon is prózai, praktikus szükségleteket elégített ki. A familiáris diák versszerző készségével is urát szolgálta: őt mulattatta, dicsérte vagy siratta, érdekeit védte, ellenfeleit támadta, vagyis egyéni és politikai céljait propagálta énekszóval. Egyébként nem ez volt főfoglalkozása: csak mellékesen, szük-

⁵⁷ GERÉZDI 1962. 54.

⁵⁸ A délszláv hosszúoros énekeket is tárgyaló dolgozatom, melynek címe: *A „rác módú” éneklés, avagy egy Tinódi-locus karrierje a délszláv folklorisztikában*, sajtó alatt a *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék) 2009. évi 3. számában.

ség esetén, nevezetesebb alkalmakkor ragadott tollat, illetve lantot. Familiáris korában Gergely is ebbe a kategóriába tartozhatott.

Nem így a hivatásos énekmondó; annak ez volt a kenyere, s a feudális széttagoltságban, elmaradottságban élő vidéki közönség újság-igényét kellett elsősorban kielégítenie. Effajta szerzemény *Gergely éneke* is. Ő is, hacsak nem tévedek, vándor énekes lett, aki a sokadalmakat látogatja, udvarházzal udvarházra, végházból végházba járva, a Délvidéken énekmondással keresi kenyerét. A jelen ének repertoárjának egyik kedvenc darabja lehetett.⁵⁹

Íme néhány részlet az énekből, ami tartalmi jegyeit és versformáját is szemléltetheti:

*Godom nekem, jó nagy Is(ten), mastan nem volna,
feleimnél tisztességöm, tudom, nagy volna,
hogy (ha?) az én szolgált uram meg nem holt volna.*

*Elválaszták én uramat az nagy szolgálatra,
kevetségen el-beküldték terek országba,
bízik vala Mátyás királ terek császárbán.*

*Gondja vala én uramnak az nagy kevetségbel,
királnak és megjelenté ő beszédébel,
békességgel hogy megjőne császár feldébel.*

*Oh mely igen hamis hitnek az királ hitt volt,
kit Both János a császártól neki hozott volt,
ki hit mellett az én uram immáron megholt.⁶⁰*

Mint Gerézdi Rabán, a Gergely éneke elemzője, tartalmának megfejtője, valamint Jaksics Demeter életútja és halála összefüggéseinek feltárója megállapította, a dúsgazdag, immár magyar főúr Jaksicsnak volt is mitől tartania a török területein akár oda- vagy visszatérőben a portai követjárás során. Jaksics ugyanis kegyetlenül bánt török foglyaival, ezt egyébként a törököktől tanulta katonai pályafutásának még balkáni időszakában, s például azt a törököt, Gazi Musztafát, aki a szendrői hídon embereivel felkoncolta Jaksicsot, fogolykorában megkínóztatta, fogait kiverette, testvérét nyársra húzatta, s Musztafával süttette meg. A bosszúszomjas török természetesen fittyet hányt a „diplomáciai immunitásra”, s alig várta, hogy

⁵⁹ GERÉZDI 1962. 55.

⁶⁰ Ugyanott 42.

leszámolhasson Jaksics Demeterrel. Később ugyan a szultán, vagyis az ének szerint „a terek császár” a kényes ügyet elsimítandó, elégtételül megbüntette Musztafát. Hogy miként, arról nem szól a beszámoló.⁶¹

Stefanović valószínűleg nem ismerte a *Gergely énekét*, ezért nem hivatkozott rá Dmítar Jakšić (Jaksics Demeter) ügyeinek és a vele kapcsolatos fejtegetéseinek szövegében. Ennek oka természetesen az, hogy korábban, Gerézdi Rabán alapos elemzése és feltáró munkája előtt a *Gergely énekét* másként értelmezte a magyar irodalomtörténet, s a harmincas években, amikor Stefanović a kérdéssel foglalkozott, s pesti tartózkodásai során adatait és anyagát gyűjtötte magyar–délszláv kapcsolattörténeti tanulmányaihoz, Horváth János is, a kor vezető irodalomtörténésze és verstani szakértője *Siralomének Both János veszedelméről* címmel értekezik róla például a középkori magyar vers ritmusáról írott könyvében.⁶² Akkor még a becses 15. század végi csonka ének nem hozták összefüggésbe Jaksics Demeterrel, hisz neve nem fordul elő a szövegben, Both János neve ezzel szemben igen.

Tanulmányának harmadik részében Stefanović tovább bővítve előbb idézett elképzelését, hogy Jaksics Demeter magyarországi szerb csapatai körében „népi énekmondók és költők” is lehettek, és a csatákról énekeket szereztek, mintegy bizonyítékként hivatkozik, igaz nem a Jaksicsok és Vuk despota korából, hanem csaknem egy évszázad múlva, Tinódi *Erdéli históriájának* (Tinódi Cronica című kötetéből, 1554) híres strófáira, amelyek így hangzanak:

*Sok hegedős vagyon itt Magyarországon,
Kármán Demeternél jobb nincs a rác módban
Sokat csélcsap béknek Lippa várában
Az t alítja, érte esnék nagy gazdagságba.*

*Az ő hegedőjét főhajtván rángatja,
Az Ulumán néki csuffságban fogadja,
Minden ajándékkal őt meggazdagítja,
Az fogadás hozá ötet nagy koldúságra.*⁶³

A Tinódi által megfogalmazottakat Stefanović úgy értelmezi, hogy azok a legérdekesebb és legjelentősebb bizonyítékai a szerb énekmondók (népi énekesek) és a szerb éneklésmód elterjedtségének a 16. század első felében. Hosszan ismerteti Tinódi életét, működését, műveit, majd a fentebb

⁶¹ GERÉZDI 1962. 52.

⁶² HORVÁTH 1928. 262–263. és 289.

⁶³ TINÓDI 1984. 138.

idézett Tinódi-locus szerb fordítását adja, némileg rövidítve, hat sorban. Ez a fordítás az első kísérlet arra, hogy rövidítve ugyan, de szerbül is megszólaljon a híres fragmentum. (Az idézett Tinódi-locus értelmezésének a szerb folklorisztikában külön tanulmányt szenteltem⁶⁴, ezért a fordítást ezen a helyen részletesen nem elemzem.) Idézésére azonban ezen a helyen is szükség van:

*Mnogo ima pevača (svirača) ovde u Mađarskoj,
Al od Dmitra Kármána nema boljeg u srpskom načinu,
Sa pognutom glavom kida on svoju violinu-egede,
Uluman baša s radošću ga primaše,
Obogati ga svakojakim poklonima,
Ali ga kocka dovede do prosjaštva.*⁶⁵

Ő az első a szerb irodalmi komparatistikában, aki Kármán Demetert szerb énekesnek (énekmondónak) tartja, s nevét DMITAR KÁRMÁNNAK „fordítja” le. Vele kapcsolatban meg a dolgozatában előbb emlegetett és elemzett igricekkel kapcsolatban azonban magvas megállapítást tesz: „Ezeknek az énekeseknek és énekeiknek szláv eredete nem lehet kétséges.”

A tanulmányában felvetett három témával kapcsolatos elképzeléseit és véleményét az alábbiakban foglalta össze:

„A magyar irodalomban három rétegét találjuk a szerb népdaloknak és (nép)énekeseknek az adatok és dokumentumok fényében:

1. A legkorábbi az igricek korszaka, amelyből nincsenek fennmaradt énekek, de megőrződtek megbízható dokumentumok e dalokról és énekesekről a 13. századból. A legkorábbi, a Chiper igric nevű egy 1253-ból származó oklevélben. Úgy látszik azonban, hogy az »igrice« elnevezés említésre kerül már a 12. században. Nálunk hasonlóképpen említésre kerül a »špilman« elnevezés a 12. századi *Nomokanon*ban, később pedig sokkal gyakrabban német eredetű énekesek (énekmondók) és énekeik megnevezéseként. Ugyanígy a magyar irodalomban: az igriceket később sokkal gyakrabban említik, s az egykori Magyarország különböző távoli vármegyéiben sok település nevében fordulnak elő, ami népszerűségük és elterjedtségük bizonyítéka.

2. Aztán Mátyás király korszaka, melyből a magyar irodalomban fennmaradt a *Sabác viadala 1575/6* című ének, amelyet az egyik részvevő vagy az esemény valamelyik kortársa foglalt énekbe. Az ének népi stílusban és versformában íródott, jellegzetes epikus tízesekben (deseterac), a szerb nép-

⁶⁴ Lásd az 58. jegyzetben jelzett dolgozatot.

⁶⁵ STEFANOVIĆ 1937a. 32.

költészetben pedig egész énekciklusok szólnak Mátyás király hadjáratairól és hőseiről, ahogy a régebbi énekek atyjának, Hunyadinak – Sibinjanin Jankónak – hadjáratairól és hőseiről, akikkel állandóan és nagy számban együtt harcoltak szerb vajdák, despoták és nagyurak szerb csapataikkal, ahol kétségkívül nagy számú népi énekes (énekmondó) és költő is volt (14. és 15. század). Csak ezzel magyarázható népköltészetünknek az a szerves és nagy része, amelyet Hunyadi vajda és Mátyás király háborúi képeznek, amelyek minden bizonnyal átalakították és Hunyadi és Mátyás király körébe vitték be a rigómezei (koszovói) legenda már kialakult témáit. Népköltészetünknek ezt a területét sem vizsgálták meg még megközelítőleg sem, ezért ezen a helyen csupán bizonyos sugallatokat és megjegyzéseket teszünk.

3. A »szerb módú« éneklés említése Tinódi Cronicájában a 16. század első felében, mint nagyon népszerű és elterjedt éneklésmód az ő korában. Tinódi adata régebbi a Hektorovičnál is előforduló »szerb mód« említésénél. Erről a szerb módról és legjobb énekeséről szól Tinódi, aki a kérdésnek nemcsak ismerője, hanem szakembere is, mivel maga is nemzeti költő és énekmondó. Tinódi az egyébként ismeretlen nevű énekest Lippa várához, amely népköltészetünkben is ismert, valamint Uluma basához köti, aki történeti személyiség volt.

Ily módon újra igazoltan megmutatkozik, hogy népköltészetünk tanulmányozásában a távoli és gyakran képtelen források és gyanús analógiák utáni nyomozás helyett előbb át kell tanulmányozni a legközelebbi forrásokat, a legtermészetesebb utakat és a leglogikusabb analógiákat a közeli szomszéd népeknél, melyeknek sorsa éppen népköltészetünk kialakulásának (alkotásának) hősi korszakában oly mértékben kötődött hozzá és fonódott össze saját történelmünk sorsával, személyiségeivel és eseményeivel.⁶⁶

Megjegyzendő, hogy amikor Stefanović dolgozatában népköltészetéről beszél, általában és elsősorban a hősepikára (verses epikára) kell gondolni. S most – utólag – Stefanović hárompontos összefoglalását és végkövetkeztetését olvasva (és magyarra fordítva) válik világossá, hogy ezt a tanulmányát nem említik, a bibliográfiák nem jelzik⁶⁷, s a népköltészeti nézeteit taglaló könyvecske sem érinti és nem is foglalkozik vele. Miről lehet szó? Minden bizonnyal arról, hogy Stefanović magyar–délszláv kapcsolattörténeti meglátásai a rigómezei hősdalciklussal és legendával kapcsolatban tulajdonképpen „eretnek” nézeteket vallanak, ami nem illik bele – s dolgozatának közzététele idején, 1937-ben sem illett bele abba a kánonba, amelyet

⁶⁶ Ugyanott 34–35.

⁶⁷ A bibliográfiák adatait lásd a 43. jegyzetben.

még Karadžić alakított ki a 19. század derekán, s amelyet már a 19. század utolsó harmadában megzavartak az akkor közzétett – s Karadžić által még nem ismert – korábbi hosszúsoros énekek⁶⁸, valamint a 20. század elején – 1925-ben – közzétett *Erlangeni daloskönyv*⁶⁹ szövegei. Karadžić ugyanis a gyűjtött hősepikai szövegeket válogatva adta ki, időnként a szövegekbe is vastagon belenyúlva, tehát azoknak tematikáját ő alakította ki, nem pedig az élő epikus népköltészet saját struktúrája. Ezzel szemben az *Erlangeni daloskönyv*, mely 1730 táján lett lejegyezve, válogatás nélkül közli a feljegyző kezébe került verses epikát, s némi lírát, beleértve a sikamlós szövegeket is, s nem rostálva ki belőle a magyar hősöket és történelmi vonatkozásokat sem. S mit ád Isten: ebben a daloskönyvben egyetlen szöveg sem szól a rigómezei csatáról, ami a 19. században a szerb hősepika vizsgálatának központi témáját jelentette és nemzeti csodálatát váltotta ki. Az *Erlangeni daloskönyv* 1925-ös kiadását Gerhard Gesemann prágai német szlavista rendezte sajtó alá és adta ki a szakemberek számára, új kiadása azóta sincs, leszámítva egy népszerű kiadást⁷⁰, ami néhány évtizede szintén nincs a könyvpiacra. Ma már tehát a szakembereket és az egyetemi hallgatóságot leszámítva szinte senki sem tud róla. Stefanović komparatista nézetei az itt tárgyalt dolgozatában ma sem számíthatnak népszerűségre, mint ahogy a maga korában sem, a múlt század harmincas éveinek második felében.

(Folytatása következő számunkban)

Irodalom

ANONIM, I.

1939 Új szerb fordítás készül, az „Az ember tragédiájá”-ról. *Magyar Nemzet*, 1939. július 23. 26.

ANONIM II.

1943 Predavanje d-r Svetislava Stefanovića na prvom Književnom večeru. *Nova pošta*, 1943. március 30. 3–4.

BENKŐ Ákos

1976 Arcképvázlat Kázmér Ernőről. *Irodalomtörténet*. 58(1976) No 1. 146–158.

BOGIŠIĆ, Valtazar

1878 *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*. Biograd

⁶⁸ A hosszúsoros énekek legfontosabb kiadása: BOGIŠIĆ 1878.

⁶⁹ Tudományos kiadása: GEZEMAN 1925.

⁷⁰ *Erlangenski rukopis*. Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Popularno izdanje. Nikšić, 1987.

CSUKA Zoltán

1933 A dubrovnikai Pen-kongresszus jelentősége. *Kalangya*, 2(1933) No 6. 417–419.

DEBRECZENI József–SZENTELEKY Kornél

1928 *Bazsalikom*. A modern szerb költők antológiája. Subotica

DRASKÓCZY István

2000 *A tizenötödik század története*. (Magyar Századok sorozat) Pécs

DORĐEVIĆ, Bojan

2008 *Srpska kultura pod okupacijom*. Beograd

GALEOTTO Marzio

1977 *Mátyás királynak kiváló, bölcs tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Kardos Tibor fordítása. Budapest

GERÉZDI Rabán

1962 *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest

GEZEMAN, Gerhard

1925 *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Sremski Karlovci

GRUJIĆ Tamara

2006 *Narodna književnost u viđenju Svetislava Stefanovića*. Kikinda

2009 Fantomsko 44. i 45. kolo. *Blic knjiga*. 2009. január 18.

HADZISZ, Dimitriosz (vál.)

1971 *Az újjörög irodalom kistükre*. Budapest

HERCEG János

1940 Madách Tragédiájának új szerb fordítása. *Kalangya*, 9(1940) No 12. 560–561.

1991 Madách szerbül. *Magyar Szó-Kilátó*, 1991. március 16.

HORVÁTH János

1928 *A középkori magyar vers ritmusa*. In: *H. J. Verstani Munkái*, Budapest, 2004. 197–294.

IMRE Samu

1958 *A Szabács viadala*. Budapest

KÁZMÉR Ernő

1938 Szevetiszláv Szezfánovity. *Kalangya*, 7(1938). No 3–4. 106–116.

1940 A skadari vár építésének legendája és a magyar Kőműves Kelemen népi ballada. *Láthatár*, 1940. 170–180.

1940a Legenda o zidanju Skadra i narodna balada Kőműves Kelemena. *Jugoslovenska–mađarska revija*, 1940. No 3. 176–180.

MADAČ, Imre

1940 *Čovekova tragedija*. Preveo d-r Svetislav Stefanović. Beograd

- MARETIĆ, Tomo
 1966 *Naša narodna epika*. Napomene i pogovor Vladan Nedić. Beograd
- NEDIĆ, Marko (uredio)
 1992 *Sa piscima i o piscima međuratnim razgovarao Dragoljub S. Ignjatović*. Beograd
- NENIN, Milivoj
 1993 *Svetislav Stefanović – preteča modernizma*. Novi Sad
- NENIN, Milivoj (priređio)
 1995 *Epistolarna biografija Svetislava Stefanovića*. Novi Sad
- ORTUTAY Gyula
 2009 *Napló I. 1938–1954*. Szerkesztette és a jegyzeteket írta Markó László. Pécs
- PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ, Ljiljana
 2002 *Zmaj Despot Vuk – mit, istorija, pesma*. Novi Sad
- PETKOVIĆ-PROŠIĆ, Zdenka
 1999 *Kritičke ideje Svetislava Stefanovića*. Beograd
- PUZIĆ, Predrag
 2003 *Lomača za Sensa. Zločin i kazna Svetislava Stefanovića*. Sremski Karlovci
- SOLYMOSSY Sándor
 1924 „Kőműves Kelemenné”. (Népballada-tanulmány). *Ethnographia*, 34–35(1923–1924) 133–143.
- STARČEVIĆ, Velimir
 2009 *Knjiga o Geci Konu*. Treće, dopunjeno izdanje. Beograd
- STEFANOVIĆ, Pavle
 1982 *Eseji*. Beograd
 1992 Pavle Stefanović o svom ocu Svetislavu Stefanoviću. In: *NEDIĆ (uredio) 1992*. 68–76.
- STEFANOVIĆ, Svetislav
 1933 *Studije o narodnoj poeziji*. (Sabrana dela Svetislava Stefanovića, III i IV knjiga) Beograd
 1935 Dalji prilozi legendi o zidanju Skadra. Mađarske varijante legende. *Prilozi proučavanju narodne poezije* 2(1935) No 2. 173–184.
 1937 *Studije o narodnoj poeziji*. II izdanje. Beograd
 1937a Nekoji podaci iz mađarske literature za datiranje naše narodne poezije. (Igrici – Pisma o opsadi Šapca 1475/6 – Tinodijeva kronika 1554) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 4(1937) No 1. 27–36.
 1939 Dva događaja ugarske istorije u našoj narodnoj poeziji (1. Bitka kod Varne, 2. Opsada Šapca) *Prilozi proučavanju narodne poezije* 6(1939) No 1. 35–44.

CS. SZABÓ László

1939 *Fegyveres Európa.* (Útinaplók.) Budapest

SZELI István

1969 *Utak egymás felé.* Újvidék

1969a *A Tragédia délszláv képe.* In: *SZELI 1969.* 49–162.

SZTEFÁNOVITY, Szvetisláv

1943 *A magyarországi szerbek szerepe az új szerb irodalomban.* *Kalangya*, 12(1943) No 5. 193–198.

TINÓDI Sebestyén

1984 *Krónika.* Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt írta Szakály Ferenc. Budapest

UTASI Csaba

1984 *Irodalmunk és a Kalangya.* Újvidék

VAJDA Gábor

1980 *Kázmér Ernő szellemi arca.* Újvidék

VARGYAS Lajos

1976 *A magyar népballada és Európa I–II.* Budapest

Így írsz te

Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban

Előszó¹

„Se kép, se rajz nem volt az egész könyvben, csak száraz, szürke, nyomtatott szöveg. Az elején versek, aztán próza. Mutatványok különböző írók munkáiból. Parányi színdarabok, kicsinyített regények. Csakhogy egy író írta valamennyit, mindenestől. Ahogy az ember olvasni kezdte a versek, prózai részletek komoly külsejű, unalmasnak látszó szövegét, villámcsapásra megváltozott a világ. Játék volt az egész könyv, szívdobogtató, ámulatos marháskodás. [...] Réges-rég nem azért idéztük, ha idéztük, hogy ne vessünk, hanem ellenálló, titkos hatalma miatt. [Kellett] a könyv különös hatalma, amely mellesleg világrészek és évszázadok kapuit nyitotta tágra, mellesleg a humor mérhetetlen komolyságával és félisteni bátorságával állt az ember mellé, lényegében pedig nem jóakaratot és vigasztalást nyújtott, hanem erőt adott; szilárd, radioaktív magja cselekvő szakadatlansággal sugározta a titkot: hogy az élet mégiscsak nagyszabású dolog.”²

A titokzatos, vigasztaló hatású könyv az *Így írtok ti* és Both Benedek, alias Bébé – Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének egyik főszereplője – elmondásából/leírásából tudjuk meg a fentieket. Egy szűk baráti kör tagjai citálják Karinthy humoros irodalmi karikatúráit, hogy elviseljék a katonaiskola sivárságát, értelmetlen, szigorú fegyelmét, embertelenségét. Ottlik Géza nemcsak regényében tett említést Karinthy írásáról, hanem

---

¹ *Így írsz te – Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban* (Szerkesztette és az előszót írta: Nagy Edit). Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 2010. Felelős kiadó: Andor Csaba. A kötet a Madách Irodalmi Társaság ajándékköteteként készül, mellyel a megajándékozottakat arra szeretnénk ösztönözni, hogy adójuk 1%-át a Madách Irodalmi Társaság számára ajánlják fel.

² Ottlik Géza: *Iskola a határon*. Magvető Kiadó, Budapest, 1959. 326.

– többek között – egy vele készült interjúban is vallott a könyvhöz való viszonyulásáról, s egyben Karinthy hatásáról, arról, hogy első találkozása a *Nyugat* íróival szintén Karinthy közvetítésével történt. A *Próza* című kötetében olvashatjuk: „Karinthy könyve nekem [...] megnyitotta a világot. Azt tartom, hogy [...] utánozhatatlan, a szeméremnek és a szemérmelenségnek, útszéli nevetetésnek és mély gyengédségnek, pongyolaságnak és zenei fegyelemnek, ítélő férfiaságnak és kislány tisztaságnak egyszeri, megismételhetetlen vegyülete, melynek kémiaja, magfizikája kifürkészhetetlen marad, [...] pedig nem más, mint művészetfilozófiai, ismeretelméleti, létbölcseleti reveláció. [...] Karinthy elem tárta, felmutatta, napnál világosabbá tette, hogy micsoda maga a költészet, irodalom, és hogy az irodalom az emberi léttel együtt nevetségességében is nagyszabású vállalkozás. Egy tizenhárom éves fiút, aki mondjuk *A fekete zongorán* vagy a *Vér és aranyon* csak jót röhögött volna, a paródiája úgy megbabonázta, akármekkora is nevetett rajta, a »pastiche«-on át úgy megbűvölte az eredeti, hogy a gyerekkori felelőtlen áhítatból, gondtalan vonzódásból életre-halálra szóló szerelem támadt.”³ A jól ismert, elfogadott, kedvelt gondolatokat más közegben fölfedezni – ez mindenkor nagy élmény az olvasó számára. És ahogy Ottlik-től tudjuk: ’visszafelé’ is működik a hatás: Karinthy írásai a kötelező klasszikusok olvasását is segítette/segíthette, amennyiben ösztönzőleg hatott, kedvet csinált az utáncolat eredetijének a – *márcsakkíváncsiságból* – megismeréséhez.

Még egy Ottlik vonatkozású adalék: tizenkét éves korában Madách művét és Karinthy-módszerét kísérte meg *használni* a még gyermek Ottlik Géza. Írt egy – ahogy ő fogalmazta –: „[...] szurrealista drámai költeményt, melynek »Az ember komédiája« volt a címe, természetesen *Az ember tragédiájának* ellendarabja.”⁴ E korai művére így emlékezett: „Anyám megmutatta néhány ismerősének. Azt mondták rá, hogy nagyon destruktív. Bántott a bíráló. Joggal, mert hatásában, társadalmi funkciójában ez a művem⁵ volt a legkonstruktívabb. Megnevettettem vele a katonaiskolában magamat és a többieket – talán csak lazítva, rombolva a ránk kényszerített gyilkos autoritást, önkényes tekintélyt. [...] Persze, Karinthy *Így írtok tőjét* majmoltam [...]”⁶

Az *Így írtok ti* című, *mágikus* erejű könyv szerzőjének életében, művészetében meghatározó jelentőségű volt a *poéta philosophus* Madáchhoz és

³ Ottlik Géza: *A Nyugatról*, in: *Próza*, Magvető, Budapest, 1980. 219–220.

⁴ Ottlik Géza: *Félbeszakadt beszélgetés Réz Pállal*, in: *Próza*, Magvető, Budapest, 1980. 19–20.

⁵ Sajnos Ottlik Géza hagyatékában nem sikerült megtalálnom ezt a korai írást.

⁶ Ottlik Géza: *Félbeszakadt beszélgetés Réz Pállal*, in: *Próza*, Magvető, Budapest, 1980. 19–20.

Az ember tragédiája című drámai költeményéhez való viszonyulás. Karinthy Frigyes – „aki talán minden idők legmélyebb Madách-értője volt”⁷ –, számos írásában ’felhasználta’ a *Tragédiát*. Mit jelent Karinthy-módra *használni, felhasználni* egy irodalmi alkotást? Egyrészt jelentheti azt, hogy a műalkotás irodalmi karikatúra alapanyagaként (is) megjelent számára. Ám a *Tragédia* esetében más, talán még fontosabb jelentéstartalma is van a *használatnak*. Az irodalmi alkotásokhoz való, elsőként említett közelítés eredményeként született az *Így írtok ti* című *irodalmi torzkép-gyűjtemény*, vagy Karinthy pontosabb/pontosítottabb kifejezését használva: *irodalmi karikatúra-gyűjtemény*.⁸ Természetesen, ebben a műben Madách Imre drámai költeményét is így használja Karinthy, és mind az *Így írtok ti* első kötetében, mind pedig a másodikban, számos – mondhatni: meglepően sok – *Tragédiára* utaló írás található, még arra is van példa, hogy a drámai költeményt mással – Gábor Andorral – ’íratja meg’.

Vajon miért ez a gyakori *Tragédiához* fordulás? Kora gyermekkorától rajongója volt Madách művének, s ez csaknem elég is az indokláshoz, hiszen ezért válhatott belőle – ahogy Békés Vera jellemezte –: „talán minden idők legmélyebb Madách-értője”. Tizenhárom esztendősen írta naplójába a következő feljegyzést: „Madáchot isteni ihlet szállhatta meg, [...] hogy olyan igazán, olyan hatalmasan tud beszélni.”⁹ Majd később, húszévesen így fogalmazott: „Ha az *Ember Tragédiájából* nem maradt volna fent más, mint az a papírlap, amire Madách feljegyezte a dráma ötleteit – ha soha

⁷ Békés Vera jellemezte így Karinthyt, szerinte: „Az emberke tragédiájával nem kifigurázta, hanem úgyszólván bekebelezte Madáchot [...]”. In: *A „konstruktív pesszimizmus” forrásvidéke. A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kibívásában*. Szerk. Békés Vera, Áron Kiadó, Budapest, 2004. 173.

⁸ Karinthy Frigyes: *Így írtok ti*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 8.

⁹ *Tragédia*-hatások után ’kutakodva’ is érdemes beleolvasni ebbe a kis naplóba. A gyermek Karinthy Frigyes készült, nagyon rákészült a *Tragédia* színházi előadására. Amellett, hogy elolvasta (újraolvasta?) Madách művét, még verset is írt a nagy esemény előtt. Az előadást követően pedig beszámolt az élményről, minden színről elmondta gondolatait, írt a színészek játékáról, lelkesülten értékelte a látottakat. 1900. Január 26. pénteki datálással jegyezte be naplójába a fent idézett mondatot, melynek szövegkörnyezetéből részletesebben is idézek: „Vasárnap a gyerekek mennek »Ember Tragédiá«-ba. Rémül szeretnék én is menni. Tegnap átolvastam Madács e páratlan művét, igazán megkapott. [Ezt az embert isteni ihlet szállhatta meg...] Műve egy sejtetem az ember rendeltetéséről, az ember történetének folytatásáról. [...] Hej, ti színészek tudjátok ti azt a hangot eltalálni, át fogjátok-e tudni érezni ezt a darabot, – hogy igazán úgy mondhattátok el, ahogy elképzeli az ember.” [...] Január 30-án, kedden még visszatér az előadásra: „Hát igenis voltam az »Ember tragédiájába«. Hej! Bizony szép volt, de még milyen. [...] ha lesz pénzem, megnézem még 10 szer is!” In: Karinthy Frigyes: *Gyermekkori naplók. 1898–1899; 1899–1900*. (Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Szalay Károly.) Helikon Könyvkiadó, 1987. 74–77.

meg nem írja, csak a tervet, a dráma meséjét, röviden, néhány szóban –, ez a terv, ez a vázlat elég lett volna hozzá, hogy nevét fenntartsa, s úgy emlegessék őt, mint a legnagyobb költők egyikét.”¹⁰ Fiatalkori gondolatát továbbszöve írta később: „Ezt a groteszken túlzottnak látszó meghatározását Madách jelentőségének ma is vallom.”¹¹ Ugyanez a rajongás érzékelhető *A jubileumra* című, Madách születésének századik évfordulójára írott esszéjének következő mondatából: „Madáchnak nincs jelzője [...] s talán még csak egy van kívüle, mely így jelző nélkül úszik a társuló képzetek tengerében, önmagát idézve csak, összehasonlító értékmérő, jelző és főnév egyben – ez a szó: Dante.”¹²

Ám éppen ez a mélyen gyökerező pozitív viszonyulás, rajongás volt a legfőbb oka annak is, hogy az *Így írtok ti* nagy sikere nem hozott számára igazi elégedettséget, megnyugvást. Sőt, úgy vélte, hogy a siker kifejezetten kárára lett, hiszen az *Így írtok ti* karikatúráiban, azzal, hogy humoros formában utánozta mások stílusát, szóhasználatát, csak egyik oldalát mutatta meg írói tehetségének, költői-írói világának csupán a felszínét ismerhették meg olvasói az utánezatokból, a lényeg – saját gondolatai – rejtve maradtak. És – bánatára – az is kiderült, hogy erre, az *Így írtok ti* sikere után, nem is kíváncsi a világ. Karinthy Frigyesről csak a humoros utánezatok kellene, amelyek révén ismert, kedvelt irodalmárrá vált. A saját gondolatait közvetítő, más műfajú írások, a filozofikus regények, elbeszélések, novellák, versek – Karinthy olvasóit nem, vagy sokkal kevésbé érdekelték, mint a paródiák, tréfák. Nehezen viselte a megérdemelt siker 'eredményezte' beskatulyázottságát, hogy a tréfacsináló, humorista, parodista Karinthy Frigyesre van igény, ám az érzékeny költőre, filozofáló íróra nincs. Reflektált is erre röggvest – már az *Így írtok ti* második kiadásának előszavában –, a következő módon: „A magam részéről, bár lényegtelen, őszintén bevallom: jobb szeretném, ha inkább semmi nyoma nem maradna annak, hogy éltem és írtam, mint annyi, hogy az »Így írtok ti« az én nevemhez fűződik – kínosan szégyellném magam, ha többet jelentene ez a könyv, akár csak a napi események történetében is, mint amennyit az én életemben jelent.”¹³ Költői módon megfogalmazott keserű megjegyzését naplójában is olvashatjuk: „Úgy használnak engem, mint a krumplit először Európában – virágomat és gyümölcsömet (humor és vicc) tépik, a gyökérgumót (filozófiámat) eldobják.”¹⁴

¹⁰ Uo. 58–59.

¹¹ Uo. 59.

¹² L. Madách (*A jubileumra*). In: Karinthy Frigyes *Összegyűjtött Művei. Szatírák II. „Ki kérdezett?”* Akkord Kiadó, 2004. 58.

¹³ L. Karinthy Frigyes: *Így írtok ti*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 10.

¹⁴ Karinthy Frigyes *Kiadatlan naplója és levelei*. Sajtó alá rendezte: Ascher Oszkár, Nyugat Kiadó, és Irodalmi R.T. Kiadása, 1938. 153.

Márpedig a *Tragédia*-rajongó Karinthy nem elégedhetett meg a tehetsége *felszínét* tükröző írói sikerekkel. Másra vágyott, írói hitvallásaként is elraktározható a következő – szintén a nagy műhöz, a *Tragédiához* kötődő megjegyzése: „Vallom, hogy az *Ember Tragédiája* feldönti a művészi alkotás legnépszerűbb, a legnagyobb tekintélyektől támogatott alaptörvényét, mely szerint a műalkotás értékének kérdése csak a »miként«-en és nem a »min« múlik – [...], hogy a költőt csak a kifejezés ereje teszi, függetlenül attól, amit kifejez.”¹⁵ Hiszen másképp az irodalmi paródiák értékesebbek volnának, mint az eredeti alkotások. Karinthy bármilyen stílusban, bármilyen műfajban tud írni. Móricz Zsigmond találóan fogalmazott: „[...] az íróban ott van minden író, s Karinthy, ha akarja, igazán és egymaga képes lenne megírni a világirodalom minden alkotását [...]”¹⁶ Mindent átvétít, átfordít, tükröz, s így az eredetihez képest nagyon mást hoz létre. Azonosulva a kiszemelt szerzővel, utánozza, ismétli őt, a megtévesztésig, a *görbe tükrön* tükrözött új mű „jobban kíván hasonlítani az »eredetire«, mint amaz önmagára”¹⁷

Ezekben a Karinthy-féle utánezatokban – amelyek akár ’*jobbak, mint az eredeti*’ művek – többnyire az utánezott alkotó stílusa érzékelhető/szemléltető, vagyis az író eszköztára, műveinek formája, vagyis az a bizonyos „*miként*” mutatkozik meg benne, amely a „*mit*” rejti. S mivelhogy Karinthy sűrített változatban teszi élénk szerzőtársa stílusának párlatát, „*mikéntjét*”, így abból – tartalom híján, ál-tartalommal, átalakított tartalommal – nevetésre ingerlő új mű születik. Karinthy az eredeti műnek/műveknek humor forrásává alakított változatát állítja elő. *Tragédia*-leképezései általában többszörös tükrözés eredményezte összetett tükörképek.

Miután Madách stílusát, a *Tragédia* „*mikéntjét*” magába szívta, azonosult vele, a *Tragédia* olyan utánezatait teremtette meg, amelyekben a *Tragédiából* korábban a tudatunkba vésődött gondolatok, gyakran használt citátumok sajátos nyomaira ismerünk rá. Gyakran előfordul, hogy *kölcsönveszi* Madách kifejezéseit, sőt: akár sorait is. A humorral átszótt ráismertetés eredményeként születő műveket – eredetileg a kezdő író próbálkozásaiaként¹⁸ – publikálta, s úgy közvetítette ezeket, mint a ’*nagy mű*’ megírásához szükséges előkészületeket. Az álmokat, ébredéseket egyébként is sok írásában megjelenítő Karinthy ’*tobzódik*’ az álmok át-

¹⁵ Uo. 59.

¹⁶ Idézi: Dolinszky Miklós. In: Dolinszky Miklós: *Szó szerint. A Karinthy-passió*, Magvető, Budapest, 2001. 34.

¹⁷ Dolinszky Miklós: *Szó szerint. A Karinthy-passió*, Magvető, Budapest, 2001. 34.

¹⁸ L. erről bővebben: Dolinszky Miklós: *Szó szerint. A Karinthy-passió*, Magvető, Budapest, 2001. 28–36.

vetítésében, a *Tragédia* álomszíneiből *Az emberke tragédiájában* például *álmozzi* lett. Annak, hogy Karinthy a mozit, a mozgóképet – és annak általa elképzelt, jövőbeli, tökéletesített változatát, az *élő tükröt* – egy új típusú kommunikációra épülő új kultúra alapvető eszközének tekintette. A kommunikációt radikálisan megváltoztató új eszközökre, a telefonra, mozgóképre, mozira erősen koncentrált látásmódjának kialakulásában, minden bizonnyal szerepet játszottak a képzeletét nagymértékben foglalkoztató *Tragédia*-beli álomszínek is. Az álmok és ébredések váltásait, az *ugrásokat* is sokféleképpen ültette át, a *Tragédia*-utánzatok főszereplői pedig, természetesen a *Tragédia* főszereplői. S hogy a Karinthy-módon átfordított/elferdített, Karinthy teremtette új közegükben humor forrásává lett *Tragédia*-közelítések, *Tragédia*-lenyomatok száma valóban *meglepően sok*, azt éppen ez a kis kötet demonstrálja. Karinthy *Tragédia*-karikatúrái és távolabbi *Tragédia*-érintései találhatók meg benne. Bár nem teljes – mert nem is lehet teljes – a gyűjtemény, az ismertebb *Tragédia*-leképezéseket tartalmazza. Milyet lehetne még tartalmaznia? Ennek megválaszolásához egy kis kitérőt kell tenni, s láttatni, hogy mit jelenthet még – a már kifejtett, nyilvánvaló jelentésen kívül – Karinthy-módra *használni* egy irodalmi alkotást.

A „gyökérgumóra”, filozofikus gondolataira oly büszke Karinthy miért is ne kísérelte volna meg azt, hogy a *poéta philosophus* Madách nyomán saját kora *poéta philosophus*aként jelenjen meg az irodalmi életben. Az *Így írtok ti* sikere azonban ezt az utóbbi vállalkozást csaknem észrevehetetlenné tette. A kezdő író stílusgyakorlatai, formakereső próbálkozásai után, a maga témáját megtalált író a saját hangján szólal meg, ám ezen megszólalásait kevésbé jól fogadják az olvasók, a kritikusok, irodalmárok, mint ahogy tették az irodalmi karikatúráival. Miről is írhatna Karinthy korának *poéta philosophusa*? Bizonyára ugyanarról, amiről a *Tragédia* íródott: az *erkölcsi kozmoszról*¹⁹; az ember értelemkereső próbálkozásait kutatná a 20. században is, s úgy tűnik, mintha Karinthy szerint is valami nagyon hasonlót mondana/mondhatna, mint amit a *Tragédia* sugall az értelemkereső embernek: „*az emberen csak Isten segíthetne, ha akarna*”.²⁰ Karinthy éppen olyan markánsan – vagy talán még erőteljesebben – fogalmazta meg az ember magárahagyottságát, szükségyszerű kudarcát, s ezzel együtt a teremtő gondolkodás, a szabadság, felelős választás, a hit csodáját, mint ahogy tette ezt Madách.

---

¹⁹ Palágyi Menyhért – az első jelentős Madách-monográfia írója – szerint, a *Tragédia Erkölcsei Kozmosz* megírásának szándékával készült. L. erről bővebben Békés Vera már idézett tanulmányát.

²⁰ Karinthy Frigyes: *Kaleidoszkóp*. In: Karinthy Frigyes: *Minden másképpen van (Ötvenkét vasárnap)*. Akkord Kiadó, 2004. 292.

Az említett filozofikus gondolat olyan szövegkörnyezetben található, amelyben újra *Tragédia*-hatást vélhetünk felfedezni, ám ez már másféle *használat*, másféle érintése a *Tragédiának*: „Ha Madách ma élne, *Az ember tragédiáját* nem *időben* írná meg, hanem *térben* – egy óriási szimultaneista drámában, amelynek színei a földgolyó életének egyetlen napját ábrázolnák – és kiderülne, hogy ezen az egy napon, ezerkilencszázhuszonhét július elsején Ádám és Éva, a föld különböző pontjain, különböző alakban éppen úgy eljátsszák sorsukat a gorilla embertől az eszkimóig, mint ahogy eljátszották az egymásra következő századok egymásra rakódó rétegei közt – hogy az Idő éppúgy nem segít, mint ahogy nem segít a Tér –, hiába minden, az emberen csak Isten segíthetne, ha akarna.”²¹

A saját hangján megszólaló Karinthy Frigyes *Mennyei riport* című regényéből való az idézett gondolat. E műben már nem a „*miként*” van a hangsúly, itt már a *gyökérgumó* mutatkozik meg annak, aki elolvassa ezt az írást. A mű főszereplője egzisztenciálfilozófiai kérdéseken gyöttrődő, értelemkereső ember. Úgy vélem, Karinthy ebben a művében kísérletet tett arra, hogy megírja – *nem időben, hanem térben* – kora *Tragédiáját*²², kora *erkölcsi kozmoszát*. Érdemes volna a rossz kritikákat kapott regényt végre megismerni, hiszen – ez a filozófiai gondolatokkal átszőtt alkotás méltatlanul maradt eddig háttérben. Birtokbavételéhez izlelgetni, *emészt*eni kell: többször kell/érdemes elolvasni, olvasgatni.

A *Mennyei riport* mellett a *Kötéltánc* – egy másik Karinthy-regény – is *Tragédia*-átvetítés 'gyanújába keveredett': Dörgő Tibor ebben a műben látja a *Tragédia* ihlető hatását. A *Kötéltánc*ot elemezve így fogalmazott: „Karinthy merész írói becsvággal *Az ember tragédiájának* »folytatását« írtta meg, saját korának jellemzőit fűzve hozzá, ugyanakkor az egész történelmet ő is bevonta a mű világába.”²³ Ez azt is jelenti, hogy a nyilvánvaló *Tragédia*-hatást tartalmazó *Igy írtok tiben* található *Tragédia*-karikatúrákon túl, Karinthy Frigyes más művét is elemezni lehetne/kellene az említett problémaközelítéssel. Mivel e kötet nyilvánvalóan nem tartalmazhat regényeket, már ezért is szükségszerűen hiányos kell hogy legyen. Ám ennek a hiányosságnak részbeni pótlását segítheti Karinthy alkotói módszerének egyik következménye. A módszert akár nevezhetnénk *láncszemekből-hálózat-építésnek* is: apróbb írásokat, amelyeket – akár többféle változatban

---

²¹ Uo.

²² L. erről bővebben: *Lánc, lánc, háló-lánc II. A nem időben, hanem térben megírt Tragédiáról – Bevezetesként* című írástomat. In: *XV. Madách Szimpózium*, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Budapest, 2008. 141–158.

²³ Dörgő Tibor: *Kötéltánc – iránytűvel. Karinthy meglepetése egy régi Madách-centenáriumra*. L. http://www.inaplo.hu/na/naput_2002/2002_02/058.htm

is – korábban már publikált, elegendő 'mennyeségű' gondolati mag közlése után egybekapcsol, összefűz, és egy nagyobb lélegzetű új művet teremt belőlük. Teheti, hiszen a nagy tervet/terveket már nagyon fiatalon megfogalmazta a maga számára, a megvalósítás vágya pedig folyamatos, kemény munkára ösztönözte. A láncszemeket persze meg kell szülni, meg kell írni a később összeillesztendő rövid írásokat, akkor is, ha – megfogalmazása szerint –: „[H]a a lánc megvan bennem, akármelyik szemét fogom meg, mindig az egész lánc megmozdul.”²⁴ Ilyen összeszótt láncszem-hálózat az irodalmi paródiákból megteremtett, egész életében bővülő, gazdagodó *Így írtok ti* című (irodalmi)világ-leképezés. Hasonlóképpen, már ismert *láncszemekre* bukkanhat az olvasó a *Mennyei riport* olvasásakor is. Jelen kötetben ezen utóbbi alkotás *előzményeiből* emeltem be néhány rövid írást, illetve írás-töredéket, hogy az említett hiányosságot részben pótoljam.

Amint az a fentiekből már kiderült, az itt található művek – néhányuk kivételével – az *Így írtok ti*²⁵ című alkotásból valók, de nem esett szó még arról, hogy a bevalogatott alkotások milyen rendezőelv szerint kerültek különböző fejezetekbe. Nem megjelenésük időrendjében következnek, nem is aszerint, hogy az első, vagy a második kötetben szerepelnek, és nem is műfajuk szerinti elkülönítésben. Hát hogyan?

Karinthy Frigyes korában kommunikációs forradalom kezdődött/zajlott, mint ahogy ókori elődje, Szókratész idején is, ám ezek egészen más tartalmú változásokat hordoztak. Karinthy korában olyan technológiák, olyan eszközök születtek meg, amelyek az írásbeliségre épülő új szóbeliség, a másodlagos szóbeliség²⁶ kialakulásának csíráit hordozták, s ezekre reagált az író. Az ókori Szókratész idején az alfabetikus írás használatának következményeként a fogalmi gondolkodás²⁷ volt születőben. Karinthy törekvéseiben az átmenetiség korának kettős elkötelezettsége mutatkozott meg: az írásbeliség korának megfelelően, még a könyvek közvetítette

²⁴ Karinthy Frigyes: *Utazás a koponyám körül*. In: *Karinthy Frigyes Összegyűjtött Művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1977. 283–284.

²⁵ Karinthy Frigyes: *Így írtok ti*. Szerkesztette és a szöveget gondozta: Ungvári Tamás. *Karinthy Frigyes összegyűjtött művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.

²⁶ L. a téma irodalmából magyarul megjelent kitűnő válogatást: *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*; Szerk. Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor. Áron Kiadó, Budapest, 1998.

²⁷ A Szókratész alakját dialógusaiban megörökítő Platón mesterét a fogalmi gondolkodás képviselőjeként ábrázolta. Eric Havelock megfogalmazása szerint: „[...] az írás Platón számára nem pusztán új közeg volt, melyben filozófiáját kifejezhette; ellenkezőleg, az írás, az írásbeliség tapasztalata a platonizmus forrását jelentette.” Idézi Nyíri Kristóf *A 21. század filozófiája felé* című tanulmányában. In: *Filozófia az ezredfordulón*. Szerk. Nyíri Kristóf. Áron Kiadó, Budapest, 2000. 388.

tudásszerzés dominanciájának közegében szocializálódik, s az írásbeliség kultúrájának értékeit követve törekszik egyéniséggé válni. E vágyát – *görbe tükrén át – mindent akarásaként tükrözi a Találkozás egy fiatalemberrel* című novellájában is: az ifjú mindent akar(t) – híres író, felfedező, feltaláló, tudós, művész akar(t) lenni.

Ezzel együtt érzékeli az átmenetiség másik pólusát is, a 20. század elejének *korszellemében* egyre erőteljesebbé váló relativizálódást, az abszolútum hiányát/elvesztését. A relativizálódás következményeként tudatosítja az *én* képlékeny voltát, megújuló mindig-másságát, a *tulajdonságok nélküli ember* jelenlétét és megszületésének szükségszerűségét.

Az említett kettősség egyszerre van jelen Karinthy életében és műveiben, s persze, e kettősség kölcsönhatásának eredőjeként megszülető szintézis, az új kultúra világának megsejtése is. Érzékeli és megírja azokat a(z) – inkább még csupán sejthető, megjósolható, elképzelhető – változásokat, amelyeket a közlés, közlekedés új eszközei tesznek lehetővé, vagyis: érzékeli a – másodlagos szóbeliség kultúrájának lehetőségeit, tudatosítja magában következményeit, és meglátásait közvetíti írásaiban. Különösen sokat foglalkozik a film lehetséges hatásaival, a *Színház? Mozi?* című, 1926-ban írt rövid munkájában olvashatjuk: „A film felfedezése ugyanannyit jelent, ha nem többet, ugyanolyan, ha nem nagyobb jelentőségű stáció az emberi kultúra történetében, mint az írás felfedezése volt annakidején.”²⁸ Az említett jelenségeket leíró filozofikus gondolatai teszik szokatlanul aktuálissá néhány írását, amelyeket csaknem száz éve fogalmazott meg.

A két – szétválaszthatatlan – egymásnak feszülő ellentétes törekvésért próbáltam érzékeltetni azzal a *mégis-szétválasztással*, amelyet az *Időszükében* és a *Térgazdagságban* című részekre osztás jelenthet. A harmadik, *Új egyidejűségben* című részben olvasható írások pedig – mintegy szintézisként – már az új típusú kommunikációra épült új kultúrát jövendölik.

Az első – *Időszükében / Egymásutániségben – Siessünk, rövidítsünk, tömörítsünk, és persze legyünk egyéniségek, váljunk Énné!* című – részhez sorolt művek mindegyikében tetten érhető a modern ember időbeli létéhez kötődő örökös időhiány, a rövidítés²⁹, egyszerűsítés igénye. Itt szerepelnek a

²⁸ Karinthy Frigyes: *Színház? Mozi?* In: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához. 1. kötet.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 125.

²⁹ Az *Így írtok ti* második kiadásában Szász Imrének az *Emberke tragédiájához* fűzött jegyzetében olvashatjuk, hogy ez az írás „nem Madách művének, hanem a klasszikusokat átíró – és eltorzító – ún. ifjúsági kiadásoknak paródiája”. Szépirodalmi Kiadó, 1954. 661. Szász Imre megjegyzését elfogadva mondhatjuk: Milyen aktuális ez az írás napjainkban is! Aktuálisabb, mint Karinthy korában, hiszen a klasszikusok rövidítése, átírása még erőteljesebben folyik, mint Karinthy idején.

'klasszikus' *Tragédia*-karikatúrák: *Az embrió tragédiája*, *Az emberke tragédiája*³⁰, *Majd a Vica*, *A tizenötödik szín* stb.

A második – *Térgazdagságban / Egymásmellettiségben – Variációk, hiszen: minden másképpen van* című – részben található írások olyan *Tragédia*-érintések, amelyek Karinthy Frigyes perspektivisztikus, relativisztikus látásmódját demonstrálják. Ezeket az írásokat a *minden másképp van*³¹ gondolat segítségével lehetne egybefogni. Közülük néhány mára kissé 'porossá' vált, ám ez szükségszerű, hiszen a 'kávéházi Szókratész'³² elsősorban saját kora aktuális problémáira reagált, a kortársai alkotásaira figyelt, ám ezen írók, költők közül sokan mára elfelejtődtek, nem ismerjük őket, és persze a műveiket sem. Karinthy sokkal inkább a szóbeliség³³, a másodlagos szóbeliség korának közösségi lényévé alakult, s kevésbé (maradt) az írásbeliség korának/kultúrájának magányos irodalmár egyénisége, gondolkodója, bár egyértelmű, hogy akként, irodalmárként is kiemelkedő volt – másképp nem lehetne ma is olvasott, kedvelt, a klasszikusaink közé tartozó író.

A harmadik – *Új egyidejűségben / Én helyett Mi – Sejtések, előrejelzések a másodlagos szóbeliség kultúrájáról* című – rész olyan írásokat/részleteket tartalmaz, amelyek Karinthy *gyökérgumó*-gondolataiból is érzékeltetnek néhányat, azokból a *láncszemekből*, *láncszem*-gondolatokból, amelyek öszszeszeve megtalálhatók a *Mennyei riport* című regényében is. A kiemelt részletek szemléltetik Karinthy Frigyes filozofikus világlátását, s gondolatainak vitathatatlan aktualitását. Abból indult ki, hogy a technika fejlődése következtében a kommunikáció – a közlés, közlekedés, közösségiség – átalakulóban, változóban van, s elképzelte, hogy mi várható a – csiráiban már megjelent – változásokra alapozva. Erről írta meg sejtéseit, s – ahogy mára bebizonyosodott – ezek a sejtések kiváló előrejelzések voltak. A *lerögzített mozgókép*, ahogy elgondolta, új emberi kapcsolatrendszerteremt, használatának elterjedése, általánossá válása nyomán új kultúra születik. Ezen új kultúra sajátosságai közül előrejelzése szerint megváltozik az emberek viszonyulása az időhöz, a történelemhez, önmagukhoz és a másik

³⁰ *Az Emberke tragédiája* Karinthy Frigyes halála után jelent meg, a csupán töredékesen fennmaradt eredeti írást Karinthy Ferenc egészítette ki.

³¹ Utalás ezen címmel megjelent kötetére, és ezen címmel megjelent novellájára. L. Karinthy Frigyes: *Minden másképpen van (Ötvenkét vasárnap)*. Akkord Kiadó, 2004. Karinthy kulcsmondatának elemzéséről bővebben I. Nagy Edit: *Lánc, lánc, háló-lánc – Mű és valóság viszonyáról* Madách Imre, Karinthy Frigyes és Ottlik Géza írói világában; <http://filozofia.ektf.hu/anyagok/2007/nagy%20edit.rtf>.

³² Karinthy magát Szókratész-követőnek mondta: „Kitűnő elődöm a kávéházi beszélgetésekben: Szókratész...” L. *Film*. In: Karinthy Frigyes: *Címszavak a Nagy Enciklopédiához 1. kötet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1980.

³³ L. Dolinszky Miklós kiváló Karinthy monográfiáját: *Szó szerint. A Karinthy-passió*, Magvető, Budapest, 2001.

emberhez. Karinyth sokat foglalkozott a *most*nak, az azonnaliségnak új kultúra szülte dominanciájával, megsejtette, hogy az időbeliség világa helyett a *térbeliség* világában fog élni az ember, s hogy nem a közösségből kiváló egyéniség, az *Én* korszaka folytatódik, hanem ebben a vonatkozásban is radikális változások következhetnek, a megváltozott kommunikáció talaján valamiféle új közösségiség szerveződik.

Persze ezek csupán képzelődések, vágyak, jóslatok a 20. század elején. Azonban, amit Karinyth korában csak sejtésként lehetett megfogalmazni, azt korunk társadalomtudósai, filozófusai kutatásuk tárgyává teszik, mert hogy már kutatható, merthogy már nyilvánvaló megmutatkozásai észlelhetők világunkban. A film, a *lerögzíthető mozgás* új technológiái, az internet, a mobilkommunikáció valóban átalakította és folyamatosan alakítja nyelvhasználatunkat, logikánkat, gondolkodásunkat, vagyis egész világunkat. Akár állandóan kapcsolatban lehetünk – készen kapott, választott, virtuálisan teremtett – közösségeink tagjaival, az *azonnali*³⁴ kommunikációnak pedig fontos szerepe van abban a pozitív folyamatban, amelyet Nyíri Kristóf találóan a kommunikációs *elidegenedés visszavételének*³⁵ nevez. A *lerögzíthető mozgás* valóban az *azonnaliség* világához vezet, amely világban valóban a jelen idő, a most, a *hosszú most*, vagyis a '*térbeli-létmód*' dominanciája váltja fel az *időbeli-létmód* dominanciáját. *Áramlások teréről* írnak a szociológusok³⁶, filozófusok, amelyben az *időszükében* élő, önmagát,

---

³⁴ „Látunk valamit, nem akarjuk magunkba fojtani, és nem is kell magunkba fojtanunk. Hasonlóképpen szövegek esetében. Eszünkbe jut valami, friss hírt kapunk, egy emlék nem hagy minket nyugodni – mindezeket nem kell magunkba fojtanunk, és nem is fojtjuk magunkba. A mindenütt-jelenlévő multimodális összekapcsoltság jegyében, s ama készülékek jegyében, amelyek a multimodális gondolatok gondolásához és továbbításához szükséges erőfeszítéseket drámaian csökkentették, láthatólag egyfajta visszatérés vette kezdetét a kevésbé elidegenedett kommunikációs viszonyok világába.” L. Nyíri Kristóf: *Mobiltárs a szélessáv sodrásában*. In: *Magyar Tudomány*, 2006/7. 852. http://www.hunfi.hu/nyiri/Nyiri_Mobiltars.pdf

³⁵ L. „Az ember kommunikatív lény, amely azonban az évezredek és különösen az utóbbi évszázadok során elvesztette az állandó multimodális szélessávú kommunikáció őseredeti, primér csoportokban még meglévő lehetőségét; ezt a lehetőséget a mobiltelefon korában fokozatosan visszanyerjük. Az óraidő fegyelme elidegenedett idő; az óra egyeduralmának megszűnése a mobilkommunikáció révén történő tevékenység-koordináció következtében: elidegenedést enyhítő tényező. [...] Az alfabetikus írás és kivált a könyvnyomtatás úgyszintén a kép rovására segíti a szót. Csak a digitális fényképezés és a számítógépes grafika eszközeivel válik mindenki számára lehetővé vizuális alkotások létrehozása, s kezdődik meg a képek világának rehumanizálása.” In: Nyíri Kristóf: *Szavak és képek*. Világosság, 2007. 9. sz. 3.

³⁶ L. pl.: Castells, Manuel nagy visszhangot kiváltott könyvének 6. fejezetét, melynek címe: *Az áramlások tere*. In: *Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra. 1. köt. A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat, Budapest, 2005. 494–553.

egyéniségét megvalósítani törekvő, elszigetelt egyén helyére – az új kultúra teremtette lehetőséggel élő – *hálózott egyének* lépnek. A kommunikáció új eszközei segítik az együttműködést, szinkronizálódást.

Karinthy írásainak aktualitásához még egy, közismert adalék: Barabási Albert-László szerint³⁷ a hálózatok természetének feltárását nagy valószínűséggel megelőlegezte és segítette Karinthy Frigyes *Minden másképpen van* című, 1929-ben megjelent kötetének egyik írása: a *Láncszemek*.³⁸ Ez a kötet pedig, talán azt is bemutatja, hogy mit előlegezett meg *gyökérgumó*-gondolatokat tartalmazó írásaiban, korunk szövevényes *áramló terű* világáról és a *hálózott emberekről*, az *azonnaliség* kultúrájáról. Karinthy nem volt filozófus, ám ő is méltán nevezhető *poéta philosophus*nak, mint Madách Imre, akit oly nagyra tartott, s akinek drámai költeménye – *Az ember tragédiája* – valóban egy egész életre megbűvölte.

---

³⁷ Barabási Albert-László: *Behálózva. A hálózatok új tudománya*, Magyar Könyvklub, 2003. 42–43.

³⁸ Karinthy ezen novellájában olvashatjuk: „Annak bizonyításául, hogy a földgolyó lakossága sokkal közelebb van egymáshoz, mindenféle tekintetben, mint ahogy valaha is volt, próbát ajánlott fel a társaság egyik tagja. Tessék egy akármilyen meghatározható egyént kijelölni a Föld másfél milliárd lakója közül, bármelyik pontján a Földnek – ő fogadást ajánl, hogy *legföljebb őt* más egyénen keresztül, kik közül az egyik *neki személyes ismerőse*, kapcsolatot tud létesíteni az illetővel, csupa közvetlen ismeretség alapon.” In: Karinthy Frigyes: *Minden másképpen van (Ötvenkét vasárnap)*. Akkord Kiadó, 2004. 78.

Az önmagát megszólító elbeszélés

Két szerb elbeszéléskötetről

Az irodalomról való gondolkodás újabb irányai az elemzés helyett az értelmezésre helyezték át a megértés hangsúlyait, és ezzel megnyitották az (egyébként soha le nem zárt) utakat, a metaforikus beszéd „betévedését” a teóriába. Ugyanakkor megnyíltak az utak a teória elbeszélhetősége felé is. A teória többé nem „kívülről” tekint az irodalomra, nem is szab meg számára szabályokat és előírásokat. Az elbeszélés tartalmának részévé vált. Az is mondható, hogy az elbeszélés ráírta magára a teóriát. Az önmegszólítás, az önreprezentáció sokféle metaforájának mentén került a teória az elbeszélésbe. Két szerb elbeszéléskötet beszél erről a fordulatról.

1.

Dragan Velikić *Beograd i druge priče* – Belgrád és más történetek – címen megjelent elbeszéléskötetet adott közre. A könyvet a belgrádi Stubovi kulture kiadó adta ki „Válogatás” nevű sorozatának kilencedik köteteként. Velikićet regényíróként tartja számon a magyar recepció, *Az északi fal* című regénye magyarul is olvasható Borbély János fordításában. 2007-ben megjelent *Ruski prozor – Orosz ablak*¹ című regényét az év legjobb regényének járó NIN-díjjal tüntették ki. Az elbeszéléskötetbe gyűjtött írásokat a *Belgrád* című első és a kötetzáró két szöveg, az *Értekezés a csendről*, valamint a *Vonatok* című, foglalja keretbe. Az első Belgrád város földrajzi, történeti, éghajlati leírásával indul, majd a nevezetes 2-es számú villamos útjának követésével folytatódik, amely egy halálos kimenetelű balesettel ér véget. A véletlenek egész sora játszik közre a történet bonyolításában, csakhogy ezek a véletlenek, mind sorra, valamilyen módon indokoltak, nem ok nél-

¹ Magyarul: Dragan Velikić: *Orosz ablak*. Omnibuszregény. Fordította Bognár Antal. Geopen Könyvkiadó, 2009.

küliek. Nem ok nélkül hívják úgy a villamos vezetőjét, ahogyan a villamos két utasát is, nem véletlenül kerül az áldozat a villamos elé, nem véletlenül fut bele a villamos a tiltó jelzés ellenére a gyalogátjáróba, nem véletlenül van szem- és fültanúja az esetnek. Az elbeszélés, miután idézeteket közöl évtizedekkel korábbi újságokból, hosszú felsorolással ér véget, a belgrádiak pillanatnyi történéseinek egy-egy félmondatba sűrített leírásával. A pillanat töredékei ezek, de egyúttal történetek szilánkjai is; minden ilyen töredékhez és szilánkhoz egy-egy történet tartozik, és Velikić az egyik kötetzáró elbeszélésben ki is mondja: „Egyetlen lépés választ el bennünket a történettől.” Akár így is fordíthatom: „Egyetlen lépés a történetig.”

Elbeszéléseiben Velikić ezt a lépést teszi meg. Elbeszélései mind sorra több százból fonódó, távoli tájakat, messzi időket felidéző teljes történetek. A *Hársfa Szálloda* című elbeszélés hőse törvényszéki bíró, aki családjával Ramnikba költözik. Ramnik más elbeszélésekben is a történetek helyszíne. Az írói képzelet építette fel a várost. Ramnik Velikić álmvárosának is vehető, hiszen benne mintha összeérne a tengerparti városok és a szárazföldi városok világa, mert éppen ez a két városkép olvasható ki az író más műveiből is. Velikić hősei innen indulnak, vagy ide érkeznek meg. Különös város ez, valahol a hegyekben épülhetett fel, de szűk utcái tengerparti városokra emlékeztetnek, szállodái fürdőhelyet sejtetnek. Barátságos város, függetlenül attól, hogy nem igazán barátságos történetek helyszíne. Ide érkezik családjával a törvényszéki bíró, a Hársfa nevű szállodában szállnak meg, amíg a mesterek be nem fejezik a kiutalt lakás tatarozását. Az idősödő törvényszéki bíró lánya halálos beteg, fia közelről figyeli a történéseket, majd később, amikor a bíró tíz évvel fiatalabb felesége szeretőt tart, szinte felügyelet nélkül nő fel, a lánytestvér és a bíró halála után pedig egészen magára marad, mert az anyja, aki immár szintén idősödik, többször hagyja huzamosabb időre magára. Szokványos kisvárosi történetnek mondható az elbeszélés, ám ezt a kép-mutatással, csalással, kalandokkal teli történetet Velikić részletezve adja elő, mert az elbeszélésnek szinte minden mondata előre viszi a történetet, miközben az elbeszélő előtérbe kerül, hiszen ő az, aki elrendezi a novellahősök sorsát. Mindentudónak mondják az ilyen elbeszélőt, mert valóban mindent tud az elbeszélés hőseiről, és amit tud, azt jó előre tudja. Ha nem is árulja el mindentudását, mindenképpen sejteti, hogy alakjait ő mozgatja, ő vezeti életüknek a sorát, ő dönt életükről és halálukról. Az elbeszélő kitüntetett szerepével Velikić magára az elbeszélésre irányítja a figyelmet. Az elbeszélés mint poétikai beszédmód közvetlenül vagy közvetve, kérdőjelekkel vagy kérdőjelek nélkül mindig jelen van Velikić elbeszéléseiben. Mintha a mindent történetekben látó és megértő író

nem igazán bízna meg a történetek elbeszélhetőségében, már csak azért sem, mert az elbeszélt történet magával az elbeszéléssel egy időben létesül, nincsenek előzményei, vagy ha vannak, mindig átesnek a fikcionálás műveletein. Ezért mondható, hogy Velikić elbeszélései egyszerre és egy időben szólnak az elbeszélhetőség kudarcáról meg sikeréről is.

A pók köre – szó szerint fordítom az elbeszélés címét – a regényírás különös helyzetét mondja el. A regényíróval egy időben él a regény hőse, ugyanabban a lakásban és ugyanabban az időben, miközben a regényíró szeretője is rendre beleszól a regénytörténet bonyolításába, hogy végül – „a pók köre” jelentésének értelmében – összeérjen, találkozzon, egymásba fonódjon a két szál, az íróé és a hőséé, ami végül egy másik regény kezdetét is jelenti. Hasonló módon épül fel a Belgrád-kötet talán legnagyobb ambícióval készült és a többihez képest terjedelmes *Gyűjtő* című elbeszélése. Az elbeszélés a regényhős megteremtését írja le családi emlékekből. Az irodalom sokat feszegetett nagy titkai közé tartozik, hogy az elbeszélő a regényhős alakját, életét és sorsát milyen anyagból formálja meg. Sokan kíséreltek meg választ adni arra, hogy miből létesül a regényhős, vajon a valóságból lép-e elő, vajon tisztára a képzelet szülötte, vagy a kettő kombinációja hozza életre. Persze írója válogatja, de a kérdező is válogatja. Alighanem válasz nélkül kell hagyni a kérdést, mert minden lehetséges válasz az indoklás és bizonyítás hosszas műveletével jár együtt. Velikić sem válaszol a *Gyűjtő* című elbeszélésben feltett kérdésre. Az elbeszélés elején Velikić Nikola Šomođ nevű hőst látjuk egy abbáziai szálloda teraszán, és hamarosan megjelenik majd ugyanott Arsenije Plovicki is, Šomođ *Éjjeli lepke* című regényének hőse, s innen kezdődően együtt figyelik a tenger és a terasz történéseit, hogy lassan fény derüljön Arsenije Plovicki előéletére, aminek forrása Nikola Šomođ családtörténetéből fakad, hiszen Nikola nagyapja gyűjtötte a bélyegeket, melyek sok mindenben azonosíthatók magával az élettel, mert a bélyegekhez közelebbi vagy távolabbi történetek tartoznak, s ezek a történetek akár Nikola, akár Arsenije történetei is lehetnek. Amikor az *Éjjeli lepke* című regény megjelenik, Nikola Šomođ élete is megváltozik. Lassan Arsenije életét kezdi élni, mintha ő maga lépett volna be a regényhősének történetébe és életébe. A *Gyűjtő* minden bizonnyal a kötet legárnyaltabban kidolgozott elbeszélése, amelyből egy e könyvismertetőnél elméletibb megközelítés Velikić írásmódjára, akár regényei poétikájának kérdéseire is választ találhatna. Arra mindenképpen, hogy milyen kulturális és szemléleti anyagokból formálódik a regényhős, továbbá, hogy e formálódásnak milyen nyelvi és poétikai feltételei vannak, meg hogy milyen belső párbeszéd alakul ki egymástól távolra eső, leginkább a valóság és a képzelet termékei között. Nem múlhatott a véletlen, hogy Velikić

Nikolát egy gyerekkori emlékekkel vezeti be. Hirtelen támadt szél söpri le és eső áztatja el a gyerek Nikola nagyapjától kapott bélyegeket, amelyek közül majd csak néhány marad meg a nedves teraszon. A regényhős Arsenije nyilván éppen ennek az emlékeknek a nyomán lesz majd maga is gyűjtő, aminthogy Nikola, az író is gyűjtő, életek és sorsok gyűjtője. Fontos, hogy a *Gyűjtő* című elbeszélésben hosszú oldalak olvashatók Nikola *Éjjeli lepke* című regényéből, mert így alakul ki dialógus Nikola élete és regényének szövege között, ugyanolyan párbeszéd, amilyen a bélyegek és a hozzájuk tartozó történetek között kialakult. De nemcsak a *Gyűjtő*, nemcsak a *A pók köre* című elbeszélések építenek szövegek közötti párbeszédre, bár ebben a két elbeszélésben e párbeszéd közvetlenül szólal meg, hanem más elbeszélésekben is előfordul, például az *Asszony a katalógusból* címűben, ahol a magányosan élő, időződő hivatalnok hosszan ír magáról ismertetőt, és sok társkereső címre küldi el az írást, mire hosszú hallgatás után végre választ is kap, ugyanilyen hosszú, pontokba foglalt írást egy asszonytól, amelyben az asszony részletesen (száz pontban) mutatja be magát, életét és képességeit, múltját és jelenét. A férfi nem olvassa végig az asszony szövegét, csak egy-egy részletét olvassa el, nincs is rá ideje, oda kell érnie az asszony által megadott időpontban az asszony lakására, majd az első találkozás hosszan tartó szerelmi éjszakába torkollik. Reggel elválnak, néhány nap múlva a férfi az asszony haláláról értesül az újságokból; az asszony úgy halt meg, ahogyan a férfinak elküldött bemutatkozó írásának századik pontjában leírta. Aztán itt van a *Babák működése* című elbeszélés az ellopott levél közismert motívumával. Hosszú azoknak a műveknek a sora, amelyekben ez a motívum életrajzot alakító és sorsfordító szerepet tölt be. A sakkjáték figuráinak mozgásával indul az elbeszélés, második fejezetében nyit az elbeszélő, ahogyan már a sakkjátékba feledkezett apához illik, aki csak későn szerez tudomást, miután feleségének nővére megmutatja neki az ellopott levelet, amelyből világosan kiderül, hogy az, akit fiának hitt, nem az ő vére, hanem egy másik férfié, akinek kalandos vállalkozását az asszony nem követi, inkább visszatér ahhoz, aki majd a férje lesz, és aki csak későn értesül arról, hogy nem ő nemzette azt, akit a fiának hitt. Utána tovább bonyolódik a játszma, most már a korábban ellopott és későn átadott levél hatására. A szövegek hatalmáról szólnak ezek az elbeszélések, akár azt is lehetne mondani, hogy Velikić elbeszéléseinek legtöbb helyén idegen szövegek lépnek elő, a megírandó regény, a befejezett regény, a leírt és beteljesülő halál, az ellopott levél, de hasonlóan az *Üvegkert* című elbeszélésben is, ahol harmadrangú hollywoodi komédiák „szövege” épül rá az írásra, vagy *Az árnyék nyomán* című elbeszélésben, ahol a másik szöveg helyett régi fényképek kerülnek elő.

Dragan Velikić sűrű szövésű elbeszéléseit akár az egykorvolt ország és világ történeteiként is olvasni lehet, hiszen hősei nagy távolságokat járnak be, és mélyen ásnak le az időben. Múltak és jelenek, a közeli és a távoli, a saját és az idegen találkozásának metszéspontjaiban valósulnak meg az elbeszélések, s ezek a metszéspontok mindig történések, mert Velikić elbeszélései bizonyítják, minden történet, és a történetek felé egyetlen lépést kell csak tenni.

2.

David Albahari Kanadában élő szerb írónak *Nema pesma* – Néma dal – címen a belgrádi Stubovi kulture kiadásában válogatott elbeszéléskötete jelent meg. David Albahari joggal tekinthető a kortárs szerb prózáirás egyik széles körben elismert, több irodalmi díjjal kitüntetett, külföldön is számon tartott elbeszélőjének, akinek *Apám evangéliuma* címen elbeszéléskötete jelent meg magyarul 1989-ben Vujicsics Marietta fordításában az újvidéki Forumnál. A magyar nyelvű kötet címadó novellája az új kötetben is olvasható. Albahari kiforrott és tapasztalt elbeszélő, aki jól tudja, el is mondja az egyik elbeszélés, *A cirill betűk tanulása* címűnek indián hőse, hogy minden létezőnek, élőknek és holtaknak története van, minden létező történetekben él, mert mindennek van kezdete és vége; egy másik *A feleségemnek világos szeme van* című elbeszélésben viszont a történet fikatív voltát bizonyítja, miközben a feleség szerint az író az igazság kimondására törekszik, amit az olvasó úgysem hisz el, mert a fikció mindig csak fikció marad. Két szélső pontját fogalmazta meg narratív poétikájának e két elbeszélésben David Albahari. Az első kanadai történet, a novella első személyű hőse szerb nyelvre és a cirill betűk írására tanítja a kivándoroltak gyerekeit, közben megismerkedik egy indiánnal, aki Viharfelhő névre hallgat, viszonylag közel kerülnek egymáshoz, a tanító sok mindenről kikérdezi Viharfelhőt, tanítványainak is bemutatja, családi ünnepségre mennek együtt. A tanító az indián törzs múltja és hiedelmei iránt érdeklődik, egyikét indián szót is megtanul, végül pedig a cirill betűk keletkezését stilizált indián történettel adja elő, amin a pópa felháborodik, éjszaka telefonál a tanítónak. A történetek, a legendák, a mesék, ha úgy tetszik, a mítoszok életéről szól az elbeszélés, a fikciók sok változatáról, miközben mindannyian jól tudják, Viharfelhő és a tanító is tudja, hogy a legendák és mítoszok mára bevonultak a múzeumokba. Meg is látogatnak ők ketten egy ilyen, az indiánok életét, szokásait, viseletét bemutató múzeumot. A másik elbeszélés korábbi írás, a férj, aki író és felesége civódását írja le, egyben Albaharinak az irodalomhoz való ironikus viszonyulását mutatja be. Két történetet mondanak el az elbeszélésben, az író egy éppen készülő novella

tartalmát ismerteti, amire az asszony csak legyint, és egy másik történettel áll elő. Az íróé negédes szerelmi történet, az asszonyé viszont valóság-hű elmondása annak, hogy valaki egy reggel elindul otthonról, majd ráébred, minden változatlan, amint valami megváltozik, úgy is marad, visszamegy a lakásába, leül, aztán valaki csönget nála, de senki sem jelentkezik, majd újra csöngetést hall, kinyitja az ajtót, kilép az üres folyosóra, ám az ajtó becsapódik mögötte, nem mehet vissza a lakásába, nincs nála kulcs, csönget, de a lakás üres, nincs, aki ajtót nyitna neki. Eddig az asszony története, és ezután következik a novella csattanója, mert a férfi megkérdezi, ha ez vele történik meg, és az asszony történetesen a lakásban tartózkodik, vajon ajtót nyitna-e neki. Az asszony nemleges válaszával ér véget az elbeszélés. A két elbeszélés azért mondható Albahari elbeszélő poétikája két szélső pontjának, mert az egyikben az indián történetek muzealizálása játszódik, ezzel együtt a hagyományok kiüresedése, nem utolsósorban a nyelvvesztés folyamatai, mert a tanító diákjai amikor befejeződik a szerbóra, egymás között angolul beszélnek. Világok összeomlása tehát az elbeszélés, a másik történet pedig már erőteljesen a fikcionálás műveleteinek bemutatása azzal a nem mellékes körülménnyel, hogy végül a világos szemű feleség által kigondolt történet a megrontott családi élet és az irodalmi fikció bemutatásába torkollik.

E két szélső pont között, a mítoszok elhalása és a fikció meg az élet találkozása között olvashatók Albahari elbeszélései. Tudatosan felépített prózai világkép bontakozik ki ebből, amelynek előterében a korai írások idején a családtörténet állt, a későbbi írások, a kanadai élménykör idején pedig az idegenség, a nyelvvesztés, az elmagányosodás. Önreflexívnek is mondhatók ezek az elbeszélések, ami azt jelenti, hogy Albahari számára a narráció problémát jelent, maga az elbeszélés írása kételyt szül, mert mindvégig kétséges, lehetséges-e az elbeszélés. Ezért van az, hogy a korai elbeszélések kivételével a későbbiekben Albahari rendre szembenéz az elbeszélés nehézségeivel, ezzel együtt a történetmondás értelmével is. Különösen hangsúlyosan mutatkozik ez meg a *Lyonni bazilika* című novellában. A tíz egyenlőtlen terjedelmű részből felépített írás első része, pontosabban már az első mondata kimondja, mi várható az elbeszélés során. Azt mondja ki, hogy ez a történet Lyonban kezdődik, és bárhol véget érhet. Majd közli, hogy négy férfi, két rendőr, öt asszony, két fényképezőgép, egy (láthatatlan) kerékpár és egy kimustrált futball-labda szerepel benne. Azt is elmondja az első bekezdés, hogy hol játszódik a történet. Majd a bekezdés második felében a történet egy lánnyá változik, és innen kezdődően a történet történetét a lány történeteként adja elő. A megszemélyesített történet ismeretlen (leszbikus?) asszonyok autójába kerül, aztán az országútra, majd

egy férfi kocsijába, aki miután kiengedte a lányt a kocsiból, egy nemzetközi sáttortábor közelében valaki másnak a névjegykártyáját adja át neki, hogy keresse meg a múzeumban, ahol a névjegykártya tulajdonosa persze ismeretlen a lány számára. A történet-lány elhagyja a múzeumot, egy levelet talál, amelyben valaki találkára hívja a bazilika elé, nem lehet tudni, hogy ki ez a valaki, a bazilika előtt megszólítja egy férfi, aztán egy asszony, rendőr is előkerül, és végül a történet azzal ér véget, amivel elkezdődött, hogy a történet Lyonban kezdődik, de bárhol véget érhet, és a lány elindul a dombtetőn álló bazilikától lefelé. Lefelé könnyebb a járás, mint felfelé. Azért mondtam el ilyen részletesen a *Lyon-i bazilika* című novella tartalmát, mert benne a novella tekint önmagára. A lánnyá személyesített történet az írás első bekezdésében mindvégig fenntartja a kettősséget. Nem ad útbaigazítást arra nézve, hogy az olvasó mikor olvas a lányról és mikor a történetről. Nem is adhat útbaigazítást, hiszen szemmel láthatóan éppen arra játszik rá, hogy a történet mondásának menete kiszámíthatatlan. A véletlenek egész sora játszik közre abban, hogy merre jár és hol ér véget a lány képében a történet.

A *Néma dal* című, a kötet címadó novellája a legendák keletkezését írja meg. Első mondata azt közli, hogy a legendák hol az ember születése előtt, hol a születése után keletkeznek. S ekkor következik a néma dal legendájának előadása, amit azonban megelőz egy jel története. A háromszög ponttal a közepén egy időben rendre megjelent a belgrádi városi közlekedés gépkocsijain meg más helyeken is, jelezve egy titkos társaság létezését; a titkos társaság tagjai homlokukon viselik a jel kicsinyített változatát. Hosszú utánjárás után kiderül, hogy a jel fordítottja a női nemi szerv stilizált ábrázolásának. A háromszög legendája aztán a néma dal legendájának megjelenésével ér véget. Az amerikai diáklány, aki a néma tánc néprajzi megjelenésének kutatására kap egy évre az egykori Jugoszláviába ösztöndíjat, végül szembe találja magát a néma dal szereplőivel, és maga is közéjük áll. Volt egy régi film, amelyben labda nélkül teniszeznek. Erre hasonlít a néma dal előadása. Nem lehet sokat tudni a néma dalról, ám van legendája, s a legendákról sem lehet sokat tudni. Az elbeszélésben összeér a tudományos kutatás a legendák születésével, a múzeumba került néprajz az idegenség megtapasztalásával. Albahari nyilván azért választotta kötet címeül éppen ennek a novellának a címét, mert a kötet minden írása az *Apám evangéliumától* kezdődően akár egy-egy legenda keletkezésének története is lehet. Az *Apám evangéliuma* azt mondta el, hogy hogyan megy át száraz lábbal az apa a folyó túlsó partjára, meg hogy ezt megelőzően miként háborog az apa a változások láttán. Bibliai motívum legendásítása az elbeszélés, ilyen még a *Jeruzsálem* című is. Ide sorolhatók a kanadai el-

beszélések, *A cirill betűk tanulása* mellett *A másik nyelv* című elbeszélés is, amelyben a menekült férfi angolórái fordulnak át furcsa szerelmi történetbe, ám meglehet nem is szerelmi történetbe, hanem bünténybe fordulnak át. A nyelvet tanuló férfi utánjár az egyik angoltanárnő útjainak, követi őt bevásárlás, séta, látogatás közben, egészen a házáig jut el, és akkor az egyik napon belopódzik a házba, szekrénybe rejtőzködik, és a novella abban a pillanatban ér véget, amikor a tanárnő talán kinyitja a szekrény ajtaját, a tanuló pedig ugrásra készen várakozik... Albahari jó érzékkel nem vitte döntésig az elbeszélést, a végén csattanó helyett elbizonytalanította, amiből ismét az elbeszélés nehézségeivel való szembenézés olvasható ki, hiszen a novella hagyományos és alig változó felépítése szerinte meglepetéssel ér véget, ám ha a meglepetés elmarad, maga a történet válik bizonytalanná, és ezzel együtt átlép a legendák világába. Nem így a kötet talán egyetlen hagyományos elbeszélése, a *Park* című, amely kimódolt alakjával igencsak elüt a kötet más elbeszéléseitől. A meglett férfi gyerekkorában később felderítetlen gyilkosság szemtanúja volt, az élmény egész életét végigkíséri, mígnem már felnőttkorában a zimonyi piacon felismerni véli a gyilkost, kilétét kideríti, majd telefonon a gyilkosság helyszínére hívja. Az idős férfi ott meg is jelenik, és mintha újra lejátszódná a gyilkosság, mert a gyerekkorában szemtanú férfi most szoknyát és parókat visel.

Albahari novelláírásában jól kivehetők mind a hagyományos novella alakjai, mind a novella szétbontásának írói fordulatai. Van világa az ő elbeszéléseinek, és van a szerb prózairás hagyományaira épülő sajátos nyelve is.

Istenem, hagyd, hogy élvezzem a csütörtököt

Egy n-i rendőrségi aktába, valamikor a második világháború előtt, bekerül egy feljegyzés, mely szerint a kiskorú, tizenhét éves M. D. (az én jövendő anyám, M. D. nyugalmazott kapitány lánya) környezetének nemetszését váltotta ki azzal, hogy biciklit hajtott; annak idején úgy tartották, hogy ez roppant illetlenség egy nőtől. Az illetlenségek lajstromához mindenképp hozzá kell tenni a fiúsan rövidre nyírt haját is, ami egy életen át a frizurája lesz, valamint az erdei lopást. Ugyanis, hogy ezt tisztázzuk, valóban engedély nélkül vágott fát az erdőben, s amikor a rendőrség orra előtt haza akarta csempészni és elcsípték, ellenállást fejtett ki. Letartóztatták, ez alkalommal készült el a rendőrségi aktája is, amit később az engedély nélküli politikai tevékenység adatai gyarapítottak. (Egy alkalommal, gyerek voltam még, hallottam valami egzaltált kádert papolni arról, hogy anyám születésétől fogva kommunista volt.)

Nem volt neki más az életében, csak az én szeretetem. Minden egyéb szenvedés volt. Tiszta, a lehető legtisztább szenvedés, a sötét szenvedés kátrányfekete kivonata; a veleszületett, szerzett és megélt szenvedése. Egyszer megkérdeztem tőle, volt-e valaha is boldog. Igen, mondta, amikor megszülettek.

Látom őt, amint felébred, éjszaka, a fenyvesben, a földön, a csillagok alatt, ha ugyan ébredés ez. Nem érez semmi fájdalmat, csak arra emlékszik, hogy valaki lőtt a sötétből, figyelmeztetés nélkül. A szája tele van vérrrel. Aztán megint elveszti az eszméletét. Mindez valahol Közép-Bosznia hegyeiben történt, 1942-ben vagy 1943-ban. Néhány nappal később tér magához egy partizánkórházban, mely tömve van tifuszosokkal, az orvosok bekötötték a lőtt sebet, és átengedték őt a magasságos kegyelmének, a golyó a szív mellett hatolt át a tüdején, a hátán tartós heg maradt tőle. E néhány centi távolságon múlt, hogy megszülehettem. Ezt a lehetőséget tizenöt év múlva használta ki. Nem tudta kimutatni a szeretetét,

védekezett a szeretettől, mivel ő maga sem részesült belőle soha. Ehelyett az aggodalmát mutatta ki (az aggodalom a nem-cselekvés alibije, aggodom, s ennyi elég), a szigorát, az autoritását, olykor a megvetését is, ami a bizonytalanság másik arca. S amikor olyasmivel szembesült, amin nem tudott uralkodni, úgy tett, mintha ez voltaképpen nem is létezne, tagadta a létezését, vagy lefokozta a lehető legkisebb mértékre. Amit nem birtokolt, arról azt tartotta, hogy nincs is szüksége rá. Amikor vége lett a háborúnak, fehér lovon tért vissza a szülőfalujába, győztesként, a harcos családi hagyomány méltó örököséeként. Apai nagyapja a törökökkel harcolva esett el a XIX. század végén, apját pedig, a háborús árvát, a montenegrói fejedelem fogadta kegyeibe, és iskoláztatta. A háborúból való visszatérés életének korai csúcsa, ezután csak a szenvedés gyűjtögetése következett. Huszonöt éves volt, eljött a pillanat, hogy szembesüljön önmagával mint nővel. Azt hiszem, egész életében szégyellte a nemét. Férfikultúrában született és nőtt fel, s ezért később férfihivatást választott, tiszt lett: én újbélgádi tiszt csemete vagyok. Akik tudják, mit jelent ez, meg fogják érteni, másoknak fölösleges magyarázni, mert nem is lehetséges. Igen, kommunista hívő volt, fanatikus hívő, és az is maradt élete végéig. Amilyen cinikus vagyok és szomorú és keserű, tehetetlen és haragos a halálra, akár azt is mondhatnám, hogy anyám távozása akkor vette kezdetét, amikor szétesett az ország, amelyért harcolt. Egyszer, a 80-as évek legvégén, de az is lehet, hogy a 90-es évek elején, a kiöregedett harcosok gyűléséről hazatérve azt mondta, hogy elszármak Jugoszláviát; akárha egy harcostársának temetéséről jött volna haza. Láttam rajta, hogy könnyekkel küszködik, életemben először fordult elő, hogy nem rejtegette a gyöngeségét. Az én időm elmúlt, tette hozzá. Az enyém pedig el sem kezdődött, mondtam én, és rövid beszélgetésünk ezzel be is fejeződött.

Öregkorára visszatért neki az a nyelv, amelyen kora gyerekkorában beszélt. Mintha egyszeriben lehullott volna róla az abszolút kimértség héjazata, amire a magas rangú katonai személy karrierjének hosszú évei alatt tett szert. Életének utolsó éveiben furcsa szavakat használt: *bicskanyitogató*, mondta egy ismerősömre, aki nem tetszett neki. Máskor meg: *rárivalkodtam* valakire, aki téged keresett telefonon, de nem mutatkozott be. Ki ez és mit gondol, miféle ház a miénk, ha valaki telefonál, előbb mondja meg, kicsoda. Nehéz, indulatos természete volt, könnyen begurult, nagyon könnyen, egy jelentéktelen apróság elég volt ahhoz, hogy *félpaprikázódjon*, így nevezte az olykor teljesen ok nélküli dührohamait és haragos kitöréseit, az ámokfutását, ami ugyanolyan gyorsan keresztülment rajta, amilyen hirtelen rájött. Másnap már nem is emlékezett rá. Kit érdekel, mondta, ami volt, elmúlt.

Igen, mindenképp a szeretet itt a kérdés. A szeretet nélkülözése. Mi több, úgy vélem, hogy a szeretet megmagyarázhatatlan módon terhes volt számára, valahol a lelke mélyén szeretetre vágyott, mint mindenki, ám amikor felbukkant a szeretet lehetősége, akkor ő ezt elutasította, nem tudott mit kezdeni vele. Egy éjszaka, régen volt, azt hiszem, még ártatlan voltam, azt álmodtam, hogy meghalt. Távollevőként tűnt fel álomban, éreztem, hogy valahol ott van, aztán ugyanilyen láthatatlanul – márpedig tudtam, hogy ő az –, elveszett valahol a szétömlő, fenségesen derűs csendben, a távozás örömeiben, a megkönnyebbülésben. Évekig hívogatta a halált, mint aki bűbájos, de görcsösen kapaszkodott az életbe, az utolsó leheletéig. Amikor a felvételi osztály hosszú folyosóján tolták a kórházi ágyon, az elválásunk előtti utolsó pillanatban lehajoltam és megcsókoltam: ne hagyj magad, anya, mondtam. Alig volt tudatánál, de elstutogta, hogy: nem hagyom. Néhány nappal ezelőtt pedig, miközben etettem – már ágyon esett, és jobbra, lenyugtatózva, aludt –, s ő csak félig volt ébren, ügyefogyottan tréfálkozni próbáltam vele és azt stutogtam neki: anya, jól kikészítetted magad. Kit érdekel, felelte a dac, az ironia és az odakozmált kétségbeesés azon keverékével, mely jellemének alapvonása volt és maradt.

Látom őt, amint a 40-es évek végén, mint háborús veterán, aki nem hajlandó alávetni magát a Párt követeléseinek – alig kerülte el a Goli otokot –, éjszakákon át egy háborús bajtársának automobiljában alszik. Ez a bajtárs akkor magas rangú pártfunkcionárius volt – néhány év múlva majd lecsúszik a hatalom trónjáról, ám továbbra is, végig azon hiábavaló, utópikus, nagy, fatalista vallás meggyőződéses híve marad, hogy ha valóban akarjuk és ha mindent megteszünk érte, akkor szebb lesz a világ, mindazonáltal nem kell figyelembe venni, hogyan tesszük ezt: minden megengedett, a cél szentesít minden eljárást.

Anyám szerette a hegyeket. Csak a hegyekben érezte magát szabadnak. Lehet, hogy ott, noha némán, de mégiscsak Istent kereste magában, a lelke legmélyéből sarjadt vággyal, ősi civilizációk ősemlekezetével, valami megmagyarázhatatlan, pogány erővel, ami mindig is jellemezte (az ösztönös erők valóságos tartálya volt ő). Az elhárítás általi szeretet sokkal nagyobb erőfeszítést kíván, mint az elfogadás általi; hegyi hadjáratait voltaképpen szentélylátogatások voltak: elhárítom a találkozást Istennel, mégis feléje török – így valahogy határoznom meg a magasságok utáni vágyát. Hegymászó naplót vezetett. E naplófüzetek egyikének borítójára ráírta Bertrand Russel egy írásának a hegyekről meg a hegymászásról szóló részletét. Halála után megpróbáltam fellelni azt a füzetet, legyűrven a dokumentumokban való kotorászás miatti szorongást és feszengett: a

fényképein látni lehetett lassú és hosszú átváltozását tizenhét éves, rövid hajú lányból – ez volt az első fénykép róla –, a világtól búcsúzó öregasszonyig. Ah, a halál lassan jövögél, mondta egyszer nekem egy vele egykorú férfi. Azonban az a füzet elhányódott, és én feladtam a kutatást. Tudom, egyszer majd előbukkan, de addigra ez a történet már nem csak az enyém lesz...

A Dunán voltam, amikor meghalt. Másnap reggel, amikor értesültem – fel voltam készülve a hírre, napok óta vártam –, ezt írtam a barátomnak:

Kedves N,

anya tegnap éjszaka meghalt. Csütörtökön láttam utoljára, akkor már lebegett, valahol fentebb, eszméleténél volt, de hogy magánál volt-e, azt nem tudom. Megismert, mondott valamit, de ezek most olyan súlyos mondatok, hogy nem tudom elismételni őket. Abban a pillanatban, amikor meghalt, én a víz fölött álltam. Jelena elment dolgozni, és én egyszerűen képtelen voltam otthon ülni egyedül, valahogy idiótaságnak tűnt, hogy üljek és írjak valamit; amikor halál forog fenn, mindannyian zavarodottak, tompaagyúak és valahogy távollévőök vagyunk. Rengeteget írtam eddig, még az hiányzik, hogy még anyám halálának órájában, a halálhírére várva is írjak. Fél hét körül érkeztem haza a folyóról. A lakás üresen tátongott, nem volt otthon senki, a fiúk iskolában voltak, vagy elmentek a dolguk után. Bementem a konyhába, matattam valamit, nem tudván mit kezdeni magammal. Egyszeriben, alvó érzékeimmel, meghallottam a hangját. Igen, tudom, mit mondok: az ő hangját. Haragosan, elvágólagosan és röviden mondott valamit, dühből, úgy valahogy, ahogy legtöbbször beszélt, mint aki parancsot osztogat.

Csak rémlett, gondoltam. Kimentem a folyosóra, ahol ő éjszakánként, mielőtt ágyának esett volna, ötvenszer elhaladt. És ismét hallottam a hangját, igen, világosan és határozottan. Reggel, amikor megkaptuk a táviratot, elmeséltem ezt Jelenának. Úgy látszik, a lelkek mégis bolyongnak, mielőtt megnyugodnának. Ezt én mondom neked, a racionalista, a hitetlen. Most, csak most tudok neked válaszolni a kérdésre, melyet néhány hónappal ezelőtt tettél fel: hogy miért írok egyáltalán, és mit jelent nekem az írás. Úgy látszik, anyám halála kellett ahhoz, hogy egyet s más megértsek: az írás védekezés a világtól, mi több, az írás a világ és önmagunk fölött érzett undor magasabb formája, talán pont ezért írok ennyit.

Napok óta erről gondolkodom, és ma reggel felszínre bukkant ez az igazság.

Drága N, mi mégis az orosz irodalmon nevelkedtünk. Gyerekkoromban fél-évente költözködtünk. A szüleim elváltak, hagyján, viszont emellett még gyűlöltek is egymást. Micsoda gyűlölet volt ez, olykor úgy rémlik, hogy abban a pillanatban fogantam, amikor a szenvedély gyűlöletbe csapott át. És én itt tisztá

főlöleg voltam, teher, egy probléma, melynek türelmesen várnia kellett valami megoldásra. Apám egyszerűen elment (nem tudom, mit gondolt, amikor elérte a hír, hogy meghalt a nő, akitől fia született, valószínűleg semmit), anyám meg magával hurcolt engem a rokonokhoz, városból városba, keresztül-kasul a volt hazánkon, míg végül vissza nem kerültünk ismét Újbelgrádba. Eztán tíz éven át éltem a 21-es blokkban, itt nőttem fel, elvégeztem a gimnáziumot, egyetemre iratkoztam, írni kezdtem, meg egyéb dolgok, melyek az ifjonti évekkkel együtt járnak, aztán 1977-ben átköltöztünk ide, ahol azóta is lakom. Aztán jött Jelena, megszülettek a fiaink, aztán most meghalt anyja, és én első ízben éreztem úgy, hogy egyedül a halál hitelesít egy helyet – most, a halála után állapítottam meg első ízben, hogy a lakásom az én helyem, az életem tere, a szó magasabb értelmében. Azelőtt teljesen közömbösen hagyott a térváltoztatás, vagy cellának éreztem a szobámat. Fiatalkori írásaimban épp ebből a szobai, újbelgrádi szorongásból indultam ki. Emlékszem: szobából szobába, lakásból lakásba, lakónegyedből lakónegyedbe vándorolva hátra sem fordultam, egyszer sem, és megkönnyebbülést sem éreztem az új szobában, az új lakásban, az új lakónegyedben, lényegében minden egyforma volt számomra, ugyanolyan kínosan érintett az újbelgrádi 21-es blokk, mint az újbelgrádi 30-as blokk, néhány száz méterre a Vároستól, így hívják az újbelgrádiak Belgrádot. Az egyetlen megkönnyebbülést az a felismerés jelentette, hogy valamivel közelebb vagyok a Dunához, az én Istenemhez. Nem szívesen térek vissza a régi környezetembe, mert ha mégis, óhatatlanul emlékezni kezdek, márpedig én nem szeretek emlékezni, sem fényképeket nézni, mi a fenének emlékeznek és mire, mi a fenét néztek és kit, az emlékezés teher, legalábbis nekem. Nem tudom, miért pont neked írom mindezt, ezt az önéletrajzi elbeszélést. Nőttön nő bennünk a kimondatlanság, akár a halál, és egy pillanatban egyszer csak kiömlik egy médium előtt, te vagy ez a médium. Már korábban is észrevettem, hogy amikor neked írok levelet, kicsusszan a tollam alól egy-egy olyan mondat, melyet a novelláim számára tartanék fenn, és el is veszem őket. Így aztán egy napon abban, amit olvasol tőlem, ha ugyan olvasol, találni fogsz olyasmit, ami valahonnét ismerős neked, és tudni fogod, honnan másoltam át. Igen, az orosz irodalmon nevelkedtünk, az írás nem választható el attól, amit élünk, az írás... mi az írás, ha nem halál, ha nem szembesülés a halállal. Az írás okosabb nálunk, felülmúl minket, miként a halál is.

Egyszer rég, még gyerek voltam, egy nyaraláson, valahol lenn, délen, abban a néhai nagy országban, melyben ő úgy hitt, ahogy én sohasem fogok hinni Istenben – lehet, hogy a Dunában igen, nagyon is meglehet –, egyszer rég elvitt anyám cirkuszba. Ekkor voltam először cirkuszban. Semmi sem maradt meg az emlékezetemben. Csak egy bolond nőre emlékszem, aki adta a bohócot: palacsinta helyett *csalapintát* mondott, és ezt

nyilván mulatságosnak szánta. Nevettem, a nő is velem nevetett. Jó volt, szép volt, akkor, a bohócokkal és anyával, cirkuszban, nyaralás közben, azóta tudom, hogy ami a legjobb bennem, az mind mélységesen infantilis. Úgy éreztem magam, mintha csütörtök lett volna. Meg kell magyaráznom, mit jelent ez. A hét összes napja közül a csütörtököt szeretem legjobban, ekkor a hét már átlépett a másik felébe, a legfontosabb munkák elvégezve, a hétvége szuicid sivataga pedig még messze van, a csütörtök az a nap, melyet megállított örökkévalóságnak érzékelek, egyenlő távolságra a kezdettől és a végtől, más szóval: *a hét dele*, én élvezem a delet...

És amikor meghalt, magam előtt láttam, és láttam magamban minden jelenetet, amiről mesélt, az erdei lopást, a biciklizést, a háborúzást (részt vett O. falu felégetésében), a visszatérést a háborúból (megmentette a Jogi Kar archívumát a felégetéstől), az automobilban való alvást a belgrádi utcákon a 40-es évek végén, közel tíz évvel azelőtt, hogy megszülné engem. A felnövekedésem mellett egyedül úgy volt lehetséges, hogy ő teljes mértékben és roppant féltékenyen igényt tartott az állandó jelenlétemre, amit én megadtam neki, ezt a jelenlétet, évekig tanultam a fokozatos eltávolodás művészetét, mert a szeretet egyebek mellett melankolikus távolodás a túl erős fényforrástól, hozzászokás a gondolathoz, hogy egyszer nem lesz mellettünk az, akit szeretünk. Mindig *nemet* mondott a világnak, és az én kisfiús vagy nagyfiús ötleteimre vagy javaslataimra úgyszintén mindig *nemet* mondott, ne tedd ezt, ne tedd azt. És épp ezért sohasem volt rá kész, sohasem volt hajlandó, hogy valahova szárnyaljon, egy ölelésbe, az életbe, a valódi létezésbe. Az élet mindig az élet halogatása volt, sohasem kezdődött el a valóság. És ezért gondolom én ma, hogy a valóságnak még csak most kell elkezdődnie.

Nem szerette a költészetet, Mak Dizdar *Sötétkék folyóját* kivéve. A könyvtárában, mely egyáltalán nem volt kicsi, ellenkezőleg, a költők közül csak Njegoš és Jeszenyin voltak meg. Az én írásaimmal nem törődött egy csöppet sem, és nekem az első években hozzá kellett szoknom ehhez, később megértettem, hogy ez a közöny voltaképpen leplezett félelem, hogy elmegyek, és hogy olyasminek áldozok, ami fölött neki nincs hatalma, ezenkívül talán még arra volt jó, hogy ne ismerje be magának, hogy felnőttem és talán többé nem lesz szükségem rá: a szeretetnek olykor birtoklás-vágy formája van. *Fagyaszt*, mondta nekem a halála előtti napon, amikor utoljára láttam. Csütörtök volt, igen. Szellemben már teljes mértékben *ott*, a túloldalon volt, nyelvével és testével néhány pillanatig még *itt*; tévedhetetlenül visszaemlékezett egy hegy nevére, nem tudom, miért kérdeztem meg tőle, talán azért, hogy lássam, magánál van-e. A hegyet *Puszta rókának* hívták, úgy hangzott, mint a világ végének a neve, ahol lehetséges

szóba elegyedni az Istennel. Negyven nappal a halála után felbukkant ál-
momban. Valami víz mellett aludtam. Ugyanolyan haragos hangon, mint
azon az éjszakán, amikor meghalt, ismét valami kivehetetlent mondott
nekem. Mégis, álomban valamivel lágyabban fordult hozzám, abból ítél-
ve legalábbis, hogy azzal az érzéssel ébredtem fel, mintha mindent megbö-
csátott volna nekem, nem tudom mit, talán a születés bűnét.

A halálban van valami borzalmasan egyszerű. A szeretet bonyolul-
tabb.

A nap kevésbé érdekes része

Vékás Éva fordítása

Ma láttam Mását.

Alig múlt el dél, s kezdődött a nap kevésbé érdekes része. Gyakran van ez így. A reggel valamit ígér. Bármit. Mondjuk, az álmok után felhúzóom a redőnyt a szobában, és megpillantom, ahogyan az éppen ébredő fényben lángoló felhők vonulnak Újbelgrád fölött. Azt hiszem bolondul és naivan, hogy ha a nap majd magasra hág, továbbúsznak, mint nagy lebegő szigetek tele növényekkel és madarakkal. Ebből nem lesz semmi. A fárasztó délután és a hosszú, sivár est lényegében minden reményt elsöpör, a mennyország minden képzetét. Szertefoszlik a kép. Az égbolt kisimul, szürkesség borul a városra.

De ma reggel, ezen a napon, amikor megláttam Mását, semmiben sem reménykedtem. Az Akadémiára csak azért jártam, hogy valahova menjek és valamit csináljak, régóta meggyőződve arról, hogy sohasem fogok megtanulni festeni úgy, ahogyan szeretnék. Talán azért, mert meg sem tudom magamnak magyarázni, mi az, amit igazán szeretnék. Már az egyetemi tanulmányok első évének bevezető óráin felfogtam, hogy a festés tanulható. Igen, tanulható. Habár minek? Mert megtanulni igazából sohasem lehet.

Hogy Mását mindhiába kívántam, és hogy a vágy soha nem fog elhagyni, az egészen más történet. Nem tudom, ő milyen kapcsolatban van minden mással, ami az életemet képezi. Valamilyenben biztos, de hogy milyenben, nem tudom, nem szeretnék találgatni, elvesznék a labirintusban. Máskülönbem engem csak a megnevezhetetlen érdekel, azt pedig csupán lefesteni lehet. Feltételezem, hogy lehet. Nem vagyok biztos abban, hogy erre bármikor képes leszek.

– Gorčin – mondta az első szemeszterben Prodanov tanár úr, barátságos és értelmes ember volt, az esti aktot és az összes többi tantárgyat ő adta elő –, Gorčin, mit mondjak neked? Ami a kezünk alól kikerül, az Isten akarata. Az a meztelen, komor, ráncos, éhségtől kimerült öregember, akit most rajzolsz, része ennek az akaratnak, és ennek a képen láthatónak kell lennie, a fest-

mény érintkezik azzal, ami mindannyiunk felett áll. Természetesen, te beleírod magad a képbe úgy, ahogyan neked megfelel, varázslat pedig vagy van, vagy nincs. A művészet lényege abban van, ahogyan a dolgokra tekintünk, a művész természetszerűen másként látja ezeket, mint más emberek. Ami nem jelenti azt, hogy le kell becsülnünk másokat. Mindenki a maga módján beszélget Istennel. Ezt a jogot a születéssel kapjuk, mindegy, hogy művész vagy, vagy sem. De ha már az vagy, és ha gondolod, hogy az vagy, ne hagyd el magad, és ne hanyagold el azt, amit tőle kaptál, ez bűn. Akinek van tehetősége, köteles maga előtt és mások előtt is megbecsülni azt, és tökéletesíteni.

Így beszélt Prodanov tanár úr, soha föl nem emelve a hangját. Aztán minden úgy ment, ahogy ment. A második évre Jerkov, Pavković és én iratkoztunk be, a többiek feladták. Emlékszem, nagyon elkedvetlenedtünk, amikor Ososlija tanár úr a harmadik szemeszterben közölte velünk, hogy átveszi az osztályunkat.

– Prodanov – mondta az új tanár, aki fiatalkorában az informel képviselője, később freskórestaurátor volt –, Prodanov, fiatal kollégáim, depressziós lett. Nem tud alkalmazkodni. Nem tetszik neki a kor, amelyben élünk, mintha az bármely érzékeny és gondolkodó lénynek is tetszene. Felajánlotta a felmondását. A tanári kollégium elutasította a javaslatát, és nyugállományba helyezte. Visszatérhet a munkahelyére, amikor csak akar, mindnyájan ismerjük kollégánk felelősségteljeségét és pedagógusi értékeit. De ebből valószínűleg nem lesz semmi. Egy régi házat bérelt a tengerparton, elköltözött, a tenger megszállottja, az orvosok fényterápiát tanácsoltak neki. A depresszió bizony a bennünk és a körülöttünk lévő fény hiányának a következménye. De mit tehetünk, lesz ahogy lesz, komoly munka vár ránk.

Két és fél év telt el, Prodanov nyomtalanul eltűnt. Mi hárman, a valamikori nindzsa teknősök, eljutottunk a diplomakiállításig. Ososlija azt mondja, Jerkovból, Pavkovićból és belőlem lehet még valami, sosem lehet tudni. Ilyenkor általában megáll, jelentőségteljesen fölemeli jobb kezének ujját, elkapja valakinek a pillantását, és hozzáfűzi: ez csak önöktől függ. Ebben a pillanatban mindig eszembe jut a Másával közös gimnáziumi osztályfőnökünk, a fizikatanárnő. Telebeszélte a fejünket, egyazon mondatot ismételve. Ha nem tesszük meg az első lépést, nem tudjuk meghódítani a világot. A fenét. Tőlünk nem függ semmi. Az élet tiszta véletlenszerűség. Sodor mindenkit, válogatás nélkül, ahova akar és ahogyan akar. Az öngyilkosság kivételével, kislányként gondolkoztam ezen, egyetlenegy kulcsfontosságú döntést sem értelemmel hozunk meg, hanem a pillanat hozza önkényesen, és később felmerül bennünk, miért éppen úgy cselekedtünk.

Mért ment férjhez anyám apámhoz, és mért éppen én születtem ebből a szerelemtelenségből, és mért ölte meg apám magában a művészt és lett belőle ezredes, és mért nősült meg három hónappal azután, hogy anyámat eltemettük, és mért szeretett Mása mindig valaki mást. Soha nem engem. Nem próbálok választ adni az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre. Habár... Lényegében Ososlija már rég bekapcsolt bennünket a restaurátori munkába, ami egyáltalán nem érdektelen. Ujjaid alatt, ahogyan a falat érinted, érzed, hogy előtted itt valamikor a régi mesterek dolgoztak. Valamicskét fizetnek is, megélünk. Emellett állandóan utazunk valamerre, mászunk az állványokon, magunkba szívjuk a fényt...

Egy pillanatra láttam őt. Igen, Mása volt. Alig múlt el dél, az aluljáróból jöttem fel, mint valami alvilágból. Az utcákon félhomály. Alacsony, átláthatatlan felhők borultak a városra, mintha sohasem akarnának elmenni. A nap hitványabbik része. Az Akadémia felé vettem az irányt, megpróbáltam legalább egyetlen vásznat kitalálni a diplomamunkára, de semmi nem volt az ujjaimban. Ez vagyok én, Gorčin, állandóan belekezek valamibe, és sohasem fejezek be semmit. Anyám a halála előtt arról beszélt, hogy fél a végtől, nem maga miatt, hanem mert aggódik, hogy mi lesz velem. Nem történt semmi szörnyű. Valahogy befejeztem az iskolát, a fizikatanárnő megajándékozott egy kettessel. Menj isten hírével, mondta összeszorított ajkakkal, te úgysem fogsz ezzel foglalkozni. Megfordultam és elmentem, beiratkoztam festészetre. Mása minden sikertelen szerelmével együtt valahol a távolban maradt. Sokáig egyetlen hírt sem hallottam felőle. Nem is szerettem volna hallani. Nem láttam, noha gondoltam rá reggel, délben, este, ezek a sebek sohasem gyógyulnak be teljesen. Apám nyugdíjba vonult, az újbélgádi lakását eladta, nekem vett egy garzont ugyanabban a tömbházban, és valahova leköltözött a víz mellé, sehogyan sem tudom megjegyezni a falu nevét. Új feleségének ott van háza. Ritkán beszélgetünk, évente egyszer. Felhív és megkérdezi, jól vagyok-e, szükségem van-e valamire. Jól vagyok, nem kell semmi. Én soha semmit nem kérdezek tőle. Csend a vonalban. Jó lenne, ha eljőnnél egyszer, szép itt, nyugalmas és zöld, lehet dolgozni, látszik a Duna, mondja az ún. apám a hosszú hallgatásunk után. Elmegyek majd, felelem. És tudom, hogy nem fogok. Ő is tudja. Hanem hát valamit csak kell beszélni, hogy ne maradjon éppen minden kimondatlanul.

Furcsa lény ez a Mása. Azok közül való, akikkel sohasem vagyunk tisztában. A legvonzóbb lány az iskolánkban. Abban az iskolában, mint a világ összes többi iskolájában is, kisezer vonzó lány volt. Ami egy tökéletes adat, nem is tudom elképzelni a világot valamiféle vonzóerő nélkül. Bárhogyan is nézzük és bárki is nézné, istenadta szépség volt. Ezt senki nem is vonta kétségbe. Egyszerűen ő volt a legvonzóbb. És pontum. Az alul-

járóból jöttem fel, és megláttam őt. Senkivel sem tudnám összetéveszteni. Mása az Mása. Egyike azoknak, akik mindig morzsákat hagynak maguk után, hogy aztán kereshessék őket.

És hogy sohase találják meg.

Átment az utca túloldalára. Futni akartam, aztán visszatantorodtam. Úgy harminc méter választott el bennünket és az a négy, nem, nemsokára öt év, amióta őt utoljára láttam. Ő volt az, biztos vagyok benne. Minden lépés az ő lépése, és kezének mozdulata is csak az övé. Az emberek mégiscsak kézmozdulataikban különböznek leginkább. A járásából pedig megállapíthattam, hogy boldog. Mindig is ilyen volt, vidám és vonzó. Gorčin, túl sötétben látod a világot, mondogatta és nevetett, miközben én megpróbáltam szerelmet vallani neki. Nem vette komolyan, bár a lányok ebben a korban komolyabbak a fiúknál. A fejembe vettem, hogy egyetlen problémája az, hogy mindig téves személyt szeretett. Ő természetesen azt hitte, hogy az igazit szereti, de abból, hogy az nem én voltam, arra következtek, hogy téves embert szeretett.

Túl sötétben látom? Hát a sötétnek nincsenek árnyalatai, a sötét az sötét.

Osztályfőnökünk vezetékneve Poprženović volt. Arányos, szimmetrikus arcvonásaiból ítélve valaha biztosan szép volt, akár egy kezdetleges portré. Semmit sem tévesztett szem elől, átdöfött bennünket sasszemével, és feleléskor már megszólalnunk sem kellett, tudta rögtön, hogy ki megnyit tud. Mása színötös volt, a legszebb lábú stréber a pedagógia történetében, Gorčin – egyes. Á, nem, ha létezne nulla, akkor nulla lenne, üres tábla, amelyre csak rajzolni lehetne. Semmi mást. Szerette a sárgát. Télen, amikor lehullott a hó, a fehérségben szétömlött nagy sárga foltra hasonlított a tanterem ablakából nézve, a feketéllő tábla előtt pedig olyanak tűnt, mintha valaki ügyetlenül próbálta volna lerajzolni a napot. Mása becenevet adott neki: Bundáskenyér. Mi az a bundás kenyér, kérdeztem, sohasem hallottam korábban ezt a szót. Hát bundás kenyér, tudod, felvert tojás, egy kis só, egy darab száraz kenyér, forró olaj...

Rajta is maradt ez a név, az egész iskola csak Bundáskenyérnek hívta. És amikor már mindennek vége lett, már elmúltak azok az évek, amikor félelmet keltett bennünk a fenyegetéseivel, a pótvizsgálóival, a megróvóival és az igazgatónál tett látogatásaival, akkor értettem meg, hogy szeretett bennünket, főként engem, és megállapítottam, voltaképp mindig így van, hogy a szeretetet csak a távolságában érzékeljük. Sohasem itt és most, mindig elillan, mint Mása alakja, amit felidézni és lefesteni igyekszem. Nem tudom, ki mondta később, vagy útközben szedtem-e össze valahol, hogy Poprženović tanárnőt fiatalkorában családi tragédia érte, és azóta nem nevet, elfelejtette, hogy mi a nevetés. Megdermedt, és soha senkire nem mosolygott, az arca

sápadt, vértelen maszk lett. Feketét nem akart viselni, sejtem, hogy miért, ilyen arccal feketében valóban madárra hasonlítana.

Egyszer lerajzolom majd azt a madarat.

Mégis szólok Másának, döntöttem el bizonytalanságomat elfojtva az utca kellős közepén, zavaros gondolatokkal. Ezt az ötven-egynéhány lépést át tudtam volna repülni, akár egy angyal valamilyen régi képről, és azt mondani: Mása, itt vagyok, rajta, vigyél magaddal, csinálj velem, amit csak tudsz. Mindenre készen állok. Biztosan megöriülne nekem. Hol voltál eddig, oly rég nem jelentkeztél, mondaná, s kissé révedező szemének sarkában picit fény csillanna. Igen, szólok neki, állapotam meg abban a pillanatban magammal. Annyi év eltelt, végső ideje, hogy ez a szerelem valóra váljon. De aztán valami ismeretlen hang azt mondta bennem: nem, és kővé dermedtem. Egy idegen tekintetével néztem Mását, ahogy beszáll a melléte megálló autóba. Egy pillantás, és már ott sem volt. Ez a kép is eltűnt, mindegyik eltűnik, amit elképzelek, és sohasem jelenik meg többé. És ki tudja, meddig álltam volna még úgy ott mozdulatlanul, az utca másik felén lévő nem létező pontra meredve és azon igyekezve, hogy kiderítsek valamit a saját életemről, ha nem szólt volna hozzám egy toprongyos. Van-e egy kis apród, barátom, kérdezte, hogy egy kicsit felmelegítsem a bendőm. Amit csak ki tudtam kotorni a zsebemből, mind odaadtam neki. És lassan elindultam oda, ahova terveztem, az Akadémiára.

Lépdeltem a város utcáin, körülöttem lassan elfogyott a nap kevésbé érdekes része. És bennem, bennem nem volt egyetlen mondat sem, egyetlen összeszedett gondolat sem a súlyos ég alatt. Ez nem tett nyugtalanná, régen megtanultam már a világot hangtalanul és ámulattal figyelni, szavak nélkül, folyton Mására emlékezve. Felhagytam az illúziókkal, hogy mégis léteznie kell valamiféle rendnek és magasabbrendű oknak, s rájöttem, hogy minden, ami körülöttünk van, pusztán véletlenszerű. Ezek a kapcsolatok, szándékok, történések, emberek, lehetetlen kérdések, szerelmek, az eltűnő képek állandó váltakozása, igen, igen, mindez őserő, amely átfog és visz bennünket, ahogyan a felhők vonulnak könnyedén. Az osztályfőnökünk mondhatott, amit akart, ő hitt a fizikában. Azután is hitt benne, miután a tragédia megtörtént. Micsoda tévedés. Igen, minden őserő. Csak a felhők képzelik, hogy arra úsznak, amerre akarnak. Természetesen ez sem igaz. Ők is mindig a világ pereme felé sietnek. Még ma is, ezen a délutánon, amikor mozdulatlanoknak tűnnek, mint Poprženović asszonynak, a mi Bundáskenyerünknek az arca. És ezért kell festeni. Nem tudom, hogyan. De végre megértettem, hogy mire gondolt Prodanov tanár úr, amikor azt mondta, csak a képek állítják meg az időt.

100 És a szavak? A szavak szétszóródnak és eltűnnek, mint a felhők ott valahol a világ végén, ahol az utolsó fény kialszik.

A remény és az utópia vége

Naphta története

Az utópisztikus korszak vége

Korunkról sokan vélekednek úgy, hogy lezárta a forradalmak korszakát, vagyis az 1789-től 1989-ig terjedő kétszáz évet. E korról azonban sohasem végeztünk teljességgel, mert a gondolati struktúrának, a felfogásnak, az elmélkedésnek és az értékelésnek a lezajlott eseményekből fakadó módja sincs még egészen mögöttünk, és még sokáig nem is lesz. A bolsevik eredetű szocializmus összeomlása után nem kis feladattal találjuk magunkat szembe: továbbra is aktuális marad a kérdés, hogyan kell gondolkoznunk az utópiáról, a reményről, az igazságosságról, sőt magáról a történelemtől és a haladás vele kapcsolatos fogalmáról is.

A forradalmi mozgalmak kezdetét a múltban roppant hősiesség jellemzi, tömeges várakozás, az igazságosabb emberi kapcsolatokba vetett hit – megannyiszor a szolidaritás és a szabadság elveinek alapján. De semmi sem maradt e kezdeti hősiességből abban a korban, amikor máról holnapra összeomlott a *megsokszorozott szabadság* (Dosztojevszkij) intézményesített eszménye; mintha az önfelzabarádítás minden egykori ereje uralhatatlan önrombolássá változott volna, és a kétszáz éves korszak – mára teljesen kiábrándult, tudniillik kijózanodott – *Nagy történetében* már néhány hét is elég volna a dicstelen véghez.

Egyszerre képtelenek vagyunk elméleti síkon, entellektüelek módjára elmélkedni olyan kategóriákon, mint haladás, tömegmozgalom, utópia, remény, forradalom és hasonlók. Mint Joachim Fest megállapítja *Szétvert álmok* című, a mai időkre nézve *Az utópisztikus kor vége* igen jellegzetes alcímet viselő kis könyvének bevezetőjében, hogy nemcsak a kapcsolatok, hanem velük együtt a gondolkodási minta és a kategóriaapparátus megváltozása is lényege minden történelmi fordulatnak. „Elavult metaforaként”¹

¹ Joachim Fest: *Der zerstörte Traum. Vom Ende des utopischen Zeitalters*, Siedler, Berlin, 1991. 8.

végezték a közelmúltnak a modern forradalmat megihlető álmai is. Azzal a helyzettel szembesülünk, hogy az egykori baloldaliak, „az álmódó értelmiségiek és a szocializmus hívei máról holnapra liberálisokká lettek”, a marxizmus meg az utópia pedig „nyomasztó múlttá”² változott, fogalmaz egy újabb forrás.

Különösen az 1989. év után kell szembesülnünk az „*utópiák vége*” ismert jelszavával. Az említett témával foglalkozó művek a *különbözőségek szellemét* hangsúlyozó pluralizmust taglalják „*a totalitás és identitás szelleméhez*” ragaszkodó elmúlt korszakhoz képest. Szolidaritás többé nem létezik, a *tolerancia* a vezérlő elv. Legalábbis első pillanatra úgy tűnik, mintha a pluralizmusban többé nem volna helye semmi utópisztikusnak.

Mi a pluralizmus igazságának a lényege?

Érdekes választ kapunk a következő állítással: „A »differencia« az a jelszó, melyben a korszellem mindent egyesít.”³ El kell vetni a totális szellemet, lévén az túl hierarchikus, csak „a különbözőség a tiszta, érintetlen tolerancia lényege”.⁴ Korunk úgynevezett „transzverzális elmét” igényel. Ennek ugyan nem túl biztató a definíciója, lévén az „nem más, mint a jó öreg ítélőképesség, a modernül felékesített józan ész (common sense)”, amit a „transzverzális elme” jól csengő neve takar.⁵ Már Hegel is világosan látta, hogy a józan ész perben áll az emberiességgel és az emberi kapcsolatokban meglévő szolidaritással, és az ilyen szinten gondolkodó elmének felrója, hogy egyáltalán nem fogja fel tulajdon valós lényegét.

A nemrég még világos mércék elvesztek, tulajdonképpen nem is léteznek többé. Mintha a tolerancia erejét azon mérnénk, mennyire képes tolerálni a legszélsőségesebb intoleranciát. A „moráltól megfosztott »különbözőségek kultúrájának«”⁶ alapján felfogott modern demokráciák lényege többé nem a konszenzus, hanem a disszenzus. Az elme hajdani egyetemes igényei, akár a szolidaritás, az igazságosság, az egyenlőség, érvényüket veszítették, s ezzel az intellektuális tevékenység szerepe is megváltozik, mely a múltban legalábbis teljesen azonosult az univerzalizmussal. Ma pedig előáll az ellentmondás, hogy miként értsük az *emberi jogok* pillanatnyilag még mindig igen aktuális témáját, ha lemondunk azok egyetemes érvényességéről. Egyáltalán mi marad belőlük, ha pusztán partikulárisan

² Hauke Brunkhorst: *Der entzauberte Intellektuelle. Über die neue Beliebtheit des Denkens*, Junius, Hamburg, 1990. 68.

³ Uo. 68.

⁴ Uo. 72.

⁵ Uo. 71.

⁶ Richard Saage: *Das Ende der politischen Utopie?* Surkamp, Frankfurt am Main, 1990. 10.

fogjuk fel őket, mondjuk, az ismert minta szerint: szabadságot csak a szabadoknak.

Az újonnan előállt történelmi helyzetben betöltött szerepét elemezve látjuk, hogy az értelmiség teljes tudatossággal hagy fel az egykor oly népszerű *politizálással*, mely 1968-ban hágott a tetőfokára, s ezáltal depolitizálódik. A közös eszmék hatalmától és azok hatalomvágyától megrettenve figyelmeztet, hogy eleinte talán valóban létezik az egyenlőség és a testvériség, a végén azonban ott a guillotine. Ennek alapján „a nyugati világ intellektuális körei több rokonszenvet tanúsítanak Voltaire, mint Rousseau iránt”⁷, valamint csodálattal adóznak a hajdani kifinomult udvari és szalonkultúrának.

A legújabb kor történelmét áthatja a haladás azon intézményesített eszméje elleni ellenállás, lázadás, sőt a kimondott elutasítás, mely az emberiség általános emancipációjának víziójával lépett fel, mint a legszélesebb tömegek mozgalma a XX. század elején, és később hatalmat gyakorolt az emberiség jelentős hányada felett. Mindez persze – különösen a bolsevik eredetű szocializmus bukása után – nem hagyta következmények nélkül az elméletet, annak koncepcióit és a fogalomapparátust, mellyel az újabb kor történéseit magyarázta, vagy történetfilozófiaként a történelmi események értelmét is hangsúlyozni próbálta. Mintha elérkezett volna a „nagy történet” és vele a *gondolkodás nagymestereinek* a vége is. Ekként nem kevés tanulmány szól újabban az utópiák, sőt a történelem végéről. Ezzel az elméleti engedménnyel sok mindenben kikezdték és kérdésessé tették a történetfilozófia létét, és mintha a közelmúltban aktuális filozófiatörténeti témák helyébe az *antropológia* lépett volna, amely a jövőben talán ismét uralkodó filozófiai irányzattá lesz. Eszerint az emberi létet nem történelmi beágyazottsága határozza meg többé, hanem valamifajta természetes elementaritás, melyet az elveszett paradicsom utáni sóvárgás hajt, és nem a jövőbe mutató történelmi cél.

Tömérdek emberi élet árán vajon csak azt az ismert gondolatot erősítették volna meg ironikusan, hogy minél inkább változik valami, annál inkább ugyanaz marad? A *lineáris* (haladó) és a *ciklikus* (körkörös) történelmi fejlődés témája így ismét nincs lezárva, ellenkezőleg, újra aktuális, hiszen e pillanatban legalábbis nem időszerű az ismert marxista tézis, miszerint a történelmi fejlődés megfordíthatatlan.

Napról napra népszerűbb Nietzsche gondolata *az örök visszatérésről*, ehhez kapcsolódik még a *vissza a természethez* romantikus felhívása. A történelem vége, illetve a történelemből való kilépés hirtelen olyan

---

⁷ Hauke Brunkhorst: *Der entzauberte Intellektuelle*, 87.

témákkal szembesít bennünket, mint a *reinkarnáció* és a *feltámadás*. Johann Baptist Metz ismert filozófus és teológus Nietzsche segítségével figyelmeztet bennünket az időről szóló felismerés iszonyatára: „vég nélkül a semmibe”. Hiszen ez az idő nem kezdődik és nem fejeződik be; az idő semmiféle terminust és semmiféle célt nem ismer, semmiféle égi és semmiféle földi célt, semmiféle spekulatíván belátható célt, mint Hegel, és semmiféle politikailag megvalósítható célt, mint Marx. Ez a kor nem akar semmit, csak önmagát, a kor mint az utolsó fenség, miután leomlott valamennyi metafizikailag felállított trónus, az idő mint az egyetlen postmetafizikai fascinosum. Évezredek át igyekeztünk meghatározni a fölfoghatatlan Istent. Most a definiálhatatlan idő mind újabb definícióit keressük – Nietzschétől, Heideggertől és másoktól vezetve vagy félrevezetve.⁸ De mint Metz kritikusan leszögezi, a történelmi világ csak az időkorlátokon belül születik meg. Ezért szerinte a Szentírás üzenete – az igazság eszkatológiájával és nem anamnézisével – lényegében egy kor üzenete a végső időkről. De az apokaliptikus örökségtől függetlenül ez semmiképp sem „a világ időbeli végéről szóló katasztrófális sejtés”, mindössze „a világidő korlátolt lényegének feltárására irányuló kísérlet, a világ időzítésének kiútja a korlátolt idő szemszögéből”.⁹ Röviden itt a történelemről van szó: „A korlátolt idő területén a világ történelmi világgá változik át; ez a sajátos időbeli tapasztalat lesz a világ, mint a történelem megértésének a veleje, s ezzel bevezetés a történelmi tudatba.”¹⁰

A vég nélküli idő – a történelem vége – teljességgel megtörte a *Varázshegy* üzenetét, mindenekelőtt az egyetemes történelmi megváltást hirdető Naphtáét, kiindulva ezzel a magatartásnak az ó- és újszövetségi hagyományon, egyszerre Hegel és Marx alapján álló egyetemességéből. Naphta megformálásával¹¹, az emberi történelem valamennyi problémájának megoldására hivatott világi, valamint egyetemes érvényű utópiáinak meghirdetésével Thomas Mann két olyan filozófus nézeteit írta meg, akik a XX. század elején őszintén hittek azon utópia felszabadító erejében, melyet *Isten országa* és *az osztály nélküli társadalom* eszménye testesített meg. Naphtával való azonosságát ugyanis Ernst Bloch és Lukács György is elismerte.

---

⁸ Johan Baptist Metz: *Zeit ohne Finale? Hintergrund der Debate über „Resurrektion oder Reinkarnation”*, Concilium 29 (1993). 5. 458.

⁹ Uo. 460.

¹⁰ Uo.

¹¹ Thomas Mann: *A varázshegy*. Különösen a *Még valaki* és a *Civitas Dei és a gonosz megváltás*, valamint az *Operationes spirituales* című fejezetben.

Az intellektuális elme szerepe

Tekintettel a legfrissebb történelmi eseményekre, felvetődik a kérdés, milyen ma az értelmiség szerepe a világban, legalábbis a bármi áron való *különbözőségek szellemére* esküvő nyugatiban. Az újonnan előállt helyzetben valóban megszűntek a szellem és a lélek egykori előjogai, s ezzel eltűnt a tudás egyetemessége, amely a múltban legalábbis oly döntően hatott az értelmiség magatartására, szerepére és társadalmi helyére?

Alig három évtizede Jean-Paul Sartre „az egyetemességre való törekvésben” ismerte fel az értelmiség szerepét¹², ugyan szem előtt tartva, hogy az értelmiséget senki sem hatalmazta fel, és ténylegesen egyedül van. Ennek ellenére megállapította, hogy az értelmiség „az alapcélok (emancipáció, univerzalizáció, tehát az ember emberiesítésének) őrzőjévé teszi magát”.¹³ Az értelmiség szerepét a szabadság funkcionális igazságának megőrzésében látta, mely jogok absztrakt jellegével semmiképpen sem képes szolidaritásra, csak a konkrétal. Azt is követeli, hogy csatlakozzanak az elnyomottak egyetemes mozgalmához, és határozottan álljanak ki a szolidaritás elve mellett.

Sartre minden időben, a mégoly forrongó korokban is a legélesebben követeli az értelmiségtől a történelmi célok meghatározását vagy átírányítását: „Ha a társadalom valamely nagy fordulat (elvesztett háború, a győztes ellenség által való megszállás) következtében elveszti ideológiáját és értékrendjét, akaratlanul is gyakran kerül olyan helyzetbe, anélkül, hogy az értelmiségre kell bíznia a likvidálást és az újjáépítést.”¹⁴ Megélni és átélni korunk ellentmondásait és problémáit, majd csakis az igazság irányította radikalitásunkkal meghaladni ezeket – ez Sartre határozott felhívása az értelmiséghez.

Mi aktuális még Sartre üzenetéből korunkban, az új évezred hajnalán?

Sartre korához képest a helyzet teljesen megváltozott, és ami még tíz éve is haladó értelmiségi magatartásnak számított, ma már a múlt kísértete. Az *egyetemességre* való törekvés és az ebből eredő átpolitizáltság oly mértékig kiürült, hogy *kiábrándult értelmiségről* beszélhetünk. Erre a kiábrándultságra jellemző a depolitizálódás, ami úgyannyira nyilvánvaló, hogy a nyugati értelmiség tudatosan választja az úgynevezett esztétizálást, hiszen a *különbözőségek* kultúrája „esztétikává oldja a politikát”.¹⁵ Az „ér-

¹² Jean-Paul Sartre: *Filozofija – estetika – politika*. CZ, Ljubljana, 1981. 276.

¹³ Uo. 282.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Richard Saage: *Das Ende der politischen Utopie?* 10.

telmiség esztetizálódása”, mint tipikus korjelenség a következőket jelenti: „A társadalmi elkötelezettség helyére az esztétikailag elkötelezetlen szubjektivitás lép. Minden a vég nélküli történetbe gabalyodó interpretációvá válik.”¹⁶ Eközben teljesen elvész az etikai irányultság, nincs jelen, az írás tendencia nélkülivé válik. A tolerancia-intolerancia közti határok lazák, annyira, hogy az individualizmus korlátlan térnyerése sok tekintetben a nihilizmus veszélyes közelségét jelenti.¹⁷

A kiábrándult eszme

Akár tetszik, akár nem, minden tegnap még deklarált baloldalinak be kell vallania, hogy többek között a forradalomhoz és a forradalmi mozgalmakhoz, mint az igazságosság és a szabadság elérésének eszközához való viszony alaposan megingott és teljesen megváltozott. Tudjuk, hogy ez az eszköz nem volt kérdéses, amikor a XX. század elején testet öltött egy humanusabb és igazságosabb társadalom víziója, hiszen Lukács György magyar filozófus 1918-ban a közeledő forradalom egyik legjellemzőbb dilemmáját mondta ki már a cím megfogalmazásával: *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*. Érezte ugyanis, hogy amikor egy konkrét mozgalmat áthat az igazságtalanságokkal, elnyomással és kizsákmányolással teli régi világnál igazságosabb új világot teremtő „cél tisztasága”, és még inkább „az akarat pátosza”, felvetődik a kérdés, hogy e pátosszal egyidejűleg transzcendálni lehet-e az eszközt, mármint a forradalmat és annak véres osztályharcát, voltaképp a testvérháborút.

A Lukács által feltett kérdés nagyon régi. Szembesült ezzel már Arisztotelész is, elemezvén a megismerés természetét, mely nem marad meg pusztán elméleti szinten, hanem átmegy a gyakorlatba, vagyis a felismerést, mely átmegy cselekvésbe. A *Nikomakhoszi etikában* ezt olvassuk: „kitűzve maga elé a végcélt, azt vizsgálja, hogy miképpen és milyen eszközökkel érheti azt el”.¹⁸ Arisztotelész jól tudja, hogy „a cselekvés mindig más valaminek a céljából történik”.¹⁹ Etikai tudatosságunkat és felelősségünket nemcsak a cselekvési célban tesszük próbára, hanem sokkal inkább a valamely cél elérésére tudatosan kiválasztott eszközökkel. Hogy a cél nem szentesít minden eszközt, Arisztotelész etikájának egyik fő üzenete volt és maradt, annál is inkább, mert itt az ember tudatos elhatározásáról van szó. De a történelmi

¹⁶ Hauke Brunkhorst: *Der entzauberte Intellektuelle*. 82.

¹⁷ L. Leo Strauss: *Naravno pravo in zgodovina*. Claritas, Ljubljana, 1999. 14–15.

¹⁸ Arisztotelész: *Nikomakhova etika*. III. 1112b. CZ Ljubljana, 1964. 127. Nikomahosi etika. Athenaeum, Budapest, 1942. 118.

¹⁹ Uo. 113a. 128. Budapest, 1942. 118.

események szempontjából minden másnál fontosabbak az eszközök, hiszen általuk valósul meg a történelem; már Hegel is úgy értette, hogy az eszközök kérdése visz bennünket magába a történelmi jelenségbe.

Lukács mint a Magyar Tanácsköztársaság (1919. március 21.–augusztus 1.) népbiztosa, szüntelenül szembesült azzal a kérdéssel, hogy „lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomás útján elérni”.²⁰ 1918 decemberében kritikusan megállapította, hogy „a bolsevizmus azon a metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhat, és lehetséges, mint Razumihin mondja a *Bűn és bűnhődés*ben: az igazsághoz keresztül-hazudni magunkat”.²¹ Lukács semmiképp nem értett ezzel egyet, „és ezért feloldhatatlan erkölcsi dilemmát lát a bolsevik állásfoglalás gyökerében”.²²

Ma méltatva Lukács életművét, el kell ismernünk a bolsevizmus értékelésében 1918-ban tanúsított látnoki képességét, melyből az következik, hogy a *bolsevizmus erkölcsi problémát* jelentett számára: „vajon a demokrácia a szocializmusnak csak taktikájához tartozik-e (mint harci eszköz arra az időre, amíg kisebbségben küzd az elnyomó osztályok jogba foglalt és jogtalan terrorja ellen), vagy pedig olyan integráns része, amelyet nem lehet belőle kihagyni, mielőtt összes erkölcsi és világnézeti következményei tisztázva nem lennének. Mert ez utóbbi esetben minden felelősségérzettel bíró és tudatos szocialista számára súlyos erkölcsi probléma a demokrácia elvével való szakítás”²³, ami miatt készen kell állnia a felelősség vállalására.

De Lukács, az egyik leggazdagabb magyar nagypolgári család tagja a XX. század elején, tudatosan úgy döntött, hogy forradalmár lesz, és e nagyon is elvi ifjúkori elhatározását mindig és mindenütt csupán etikai indokokkal magyarázta. Erről számol be *Megélt gondolkodás* (Gelebtes Denken) című önéletírásában, amely magnófelvételen, dialógus formájában készült pár hónappal a halála előtt (1971). Súlyos, gyógyíthatatlan betegségével szembesülve kijelentette: „Az etika iránti érdeklődésem vezetett el a forradalom iránti érdeklődéshez.”²⁴ Így lép át a politikai szférába a tisztán etikai motívumokból eredő cselekedet, a magyar nagypolgár 1918 decemberében kommunista lesz, a *Megélt gondolatban* történetfilozófiai téren teljességgel helyesnek minősített tevékenysége tekintettel a forradalmi erőszakra, etikai konfliktust és fenntartásokat kelt.

---

²⁰ Lukács György: *Der Bolschewismus als moralisches Problem*. In: Lukács György: *Taktika és etika. Politische Aufsätze I*. Luchterhand, Darmstadt in Neuwied, 1975. 31.

²¹ Uo. 33.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Georg Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*. Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1981. 85.

Etika és forradalom

Akkor sem értette még, hogy a politika önmagáért való, amikor a Magyar Tanácsköztársaság kulturális népbiztosaként és az 5. vörös hadosztály politikai biztosaként állt a forradalmi mozgalom élén. Lukács egyik legismertebb gondolata e korszakból, hogy *a kultúra cél, a politika csak eszköz*. Akkori munkatársai ezekkel a kiemelkedő tulajdonságokkal jellemezték: *egyéniesség, etika, elméleti erő*.

Hogyan lehetséges egyáltalán, hogy egy filozófus, a szellem embere, ráadásul arisztokrata politikai tevékenységre szánja el magát, éspedig a forradalom élvonalában? Ezzel kapcsolatban figyelmeztetnünk kell Lukács rendkívül feltűnő szókratészi tartására, amit őelötte senkinek sem sikerült olyan következetesen képviselnie, csak Immanuel Kantnak. Arról az imperatívusról van szó, hogy a cselekvésnek összhangban kell lennie a felismeréssel: a *mit kell tudnom* és *mit kell tennem* úgy, hogy helyesen és etikusan cselekedjem? A kanti és fichtei hagyományon iskolázott Lukács azt kérdi magától, hogyan lehet elvinni a valóságot valamely eszmével való összhang legnagyobb lehetőségéig, hiszen itt az elszánás, a szándék, elérni e teljességet és eljutni az elméleti és a gyakorlati világ egyezéséig, a hamleti életformával való szakításig, mert minden, ami belül van, súlyos ellentétben és diszharmonióban áll mindazzal, ami a kinti világ.

Lukács már legkorábbi korszakában mélyen hitt az eszme erejében, az útkeresés, mint a tudatos akarás értelmében, célja elérni a lét teljességéig. A meggyőződését 1911-ben *A tragédia metafizikája* című rövidebb írásában fejtette ki, hogy a „középkor filozófiájának világos és egyértelmű kifejezései voltak erre. Azt mondták: *az ens perfectissimum*²⁵ egyszersmind *az ens realissimum*²⁶; minél tökéletesebb valami, annál létezőbb; minél inkább felel meg ideájának, annál valóságosabb”.²⁷ Vagyis egy eszme ereje abban is áll, milyen elszánás, tettvágy és ezzel *konstitutív szubjektivitás* születik belőle.

Ami itt elszánás, tettvágy, hogy cselekszem és tevékeny vagyok, Fichte szerint a mi válaszuk a kérdésre, hogyan következik valamely fogalomból a lét – Fichte figyelmeztetése szerint ezzel levezethető a teljes gyakorlati filozófia elve. A fogalomból valami objektív fakad, és a cél fogalmát, objektíve szemlélve, akaratnak nevezzük. Az akarat, mint a cél fogalmának elképzelését csak azért veti fel szubjektíve, hogy tudatában legyünk tulaj-

²⁵ A legtökéletesebb tényező (latin).

²⁶ A legvalóságosabb tényező (latin).

²⁷ Georg Lukács: *Die Seele und die Formen*. Luchterland, Berlin. 1971. 224. A lélek és a formák. Budapest, 1997. 206.

don tevékenységünknek. Mert a szellemi bennem, mint valami *akarattá* váló *tevékenység* elve – Lukács (hasonlóképpen, mint Ernst Bloch) egyre inkább értelmezi a filozófiát gyakorlati filozófiaként a korban, melyben állítólag az értelem uralkodik a világon, a világ mégis egyre értelmetlenebbé válik, s megállapítja, hogy a pusztán etikai közvetítés többé nem elégséges, és ennek alapján kell megértenünk Lukács útját Kanttól és Fichtétől Hegelig és Marxig.

Politikai eszközökhöz nyúlt, miközben mélyen tudatában volt az ilyen, teljességgel szabad döntés etikai felelősségének, mely döntéshez hosszú élete végéig hű maradt, majd sokkal később, már a hivatalos és uralkodó marxizmustól üldözötve sem szégyellte soha, és nem tagadta meg ezt; ellenkezőleg, élete végéig marxistának vallotta magát. Már egész fiatalon lenézte a pszichológiát, mert az emberi tevékenység determináltságának elméletét látta benne akkor is, amikor így kiáltott fel: „A léleknek nincs előtörténete.” Csak azt akarta közölni, hogy minden döntés szabad, és mint ilyen emberi megítélés dolga, különösen, ha kényes világnézeti kérdésekről van szó, hisz közben – mint Kierkegaard figyelmeztet – értékek közül válogatunk.

Kitartani egy szabadon választott ügy mellett – ez volt az alapelve. Az ügy pedig elválaszthatatlan a munkától, mellyel az ügyet birtokba vehetjük.

Ha a mai korban elemezzük Lukács ifjúkori döntését, amikor sok teoretikus véleménye szerint nem csupán az utópiák végét és a forradalmak utáni kort éljük, nem mehetünk el Kantnak a saját koráról és annak jelenségeiről, vagyis a forradalomról alkotott néhány lucidus elemzése mellett. Tudjuk, hogy a XX. század kilencvenes éveire és az új évezred kezdetére mélyen jellemző a haladás intézményesített eszméje és az emberiségnek a legszélesebb tömegek kivételes és egyszeri forradalmi mozgalmában, a XX. század elején kialakult teljes emancipációja elleni lázadás, melyet az őszinte meggyőződés vezetett, hogy a haladás a végleges megoldást adja az emberi történelem minden problémájára.

Kant a francia forradalmat, az ő szavaival egy „szellemes nép forradalmát” figyelve az emberi nem fejlődésének erkölcsi tendenciáját látja meg abban, noha csak mint „negatív törekvést a jóra”.²⁸ Ez a forradalom, állapítja meg Kant „legyen mégoly teli keserűséggel és rémtettekkel, hogy a vele rokonszenvező ember, ha remélhetné is, hogy legközelebb szerencsésen végigvihető, mégsem akarná végrehajtani ilyen áron ezt a kísérletet

---

²⁸ Immanuel Kant: *Spor fakultet*. (A fakultások vitája) In: *Kaj je rasvetljenstvo*. (Válasz a kérdésre, mi a felvilágosodás). Az IMSŠ, SAZU közlönye, VIII. évf. Ljubljana, 1987. I. 33.

– állítom, hogy a forradalomban való részvétel iránti vágy ott van minden szemlélőjének természetében (bár maguk nincsenek benne e játékban), szinte már a lelkesedéssel határosan, melynek kinyilvánítása már veszélyes jár, ezért e forradalom kiindulópontja nem lehet más, mint az emberi nem erkölcsi mivolta”.²⁹ Értsük bárhogya is Kantnak a forradalomról szóló eme híradását, valamennyi erkölcsi fenntartásával együtt, hiszen „egy forradalom megbuktathatja ugyan a személyes despotizmust, a kapzsi és uralomvágyó elnyomást, de soha nem eredményezheti a gondolkodásmód reformját”.³⁰ Ennek a közlésnek a lényege, hogy az *erkölcsi alapvetéssel* mindenekelőtt az *igazságérzetre* gondol. De ki tudja az embereknek megtiltani, hogy lemondjanak egyik legtermészetesebb érzésükről, az igazságérzetről tudniillik, és mikor elsietett az embereknek az igazságos emberi kapcsolatokért vívott harca; a XX. század forradalmainak elsietett voltát, sőt az utolsó kétszáz év, az 1789 és 1989 közötti korszak forradalmainak fölöslegességét hirdető ismert tézis elutasításáról van szó.

Itt persze nem fölösleges a kérdés, amit ma az utópiák végét hirdetőeknek kell feltennünk: hol vannak a valóság és az utópia világos határai. Végleg ki lehet jelölni ezeket a határokat, és kétségeket kizárva, világos választ lehet adni arra a kérdésre, vajon a forradalmak utópista elgondolásai voltak-e, vagy tényleges szükségletei az embernek, akit Kant szerint legalábbis *az emberi nem erkölcsi megalapozottságán* nyugvó igazságérzet vezetett.

Mint ma láthatjuk, vagyis már a bolsevizmus történelmi összeomlása utáni korban, és amikor Lukács élete és elméleti útja rég lezárult, soha többé nem vállalt politikai funkciót annak a felforgató eszmének a nevében, amely különösen a második világháború után intézményesült politikai erővé és elnyomó hatalommá. Néptribunként állt viszont azon mozgalom élén, mely a húszas években elárasztotta Európát a megalázottak és megnyomorítottak emberhez méltó jobb életébe vetett reménység jegyében; a remény, hogy a történelem még egy, utolsó aktusával végleg megszűnik az embernek ember által való kizsákmányolása, a remény nevében, amely az égő hittel könyörgő imádságra hasonlít, *miként a mennyben, azon képpen itt a földön is*.

Mikor az ég és a föld egyesül a szegények és a gondolkodók szövetségének segítségével az erkölcsi tisztaság nevében, Bloch és ismert műve, *Az utópia szelleme* révén tanúi vagyunk a világméretű gonoszt elűző történelmi folya-

---

²⁹ Uo. 32.

³⁰ Immanuel Kant: *Odgovor na vprašanje, kaj je razsvetljenje*. (Válasz a kérdésre, mi a felvilágosodás). In: *Kaj je razsvetljenje* (Mi a felvilágosodás). 10. *A vallás a pusztaság és határain belül*. Gondolat, Budapest, 1974.

matnak, ezért üdvözölte Bloch az orosz forradalmat, és volt vele szolidáris. *Az utópia szelleme* sajátossága, hogy benne teljességgel felismerszik a gonosz és a megváltás, és ezzel a *forradalmi gnózis* lényege. A *teljes bűnösség* korában, amikor mindenütt a hontalanság érzése uralkodik, megjelent a hazatérés vágya. A pillanatról van szó, melyet Bloch úgy értett, mint „éber álmok szüntelen koncentrációját, a tisztább, magasabb rendű életről való álmódózást” és a „gonosztól, az ürességtől, a haláltól és a talányoktól való megváltást, a vágyat a szentekkel való közösségre és mindennek a paradicsomba való megtéréséről”³¹ való álmódózást. Minden belső dolog útnak indult, és az *Utópia szelleme* bevezető írása szerint a lélek tartalma tágasságként értendő, mint „az utópia externális kozmikus funkciója”, amit határozott cél vezérel ugyanis „a nyomorúság, a halál és a fizikai természet hitvány uralma”³² ellenében. A megváltás – az emberiségnek az utópisztikusan elvi fogalommal való kézzszorítása pillanatában – a tényleges és metafizikai kiterjedésű etikán alapul, ezért hozza magával azt a kozmikus reményt, hogy a világ valóban otthonunkká tehető. Bloch utópiaértelmezése szinte már vallásosnak hat, bár Isten nélkül is, de nem annak ellenében, még akkor sem, amikor már a forradalomra és Marxra esküszik.

Felettébb sajátos ateizmusával az *Utópia szelleme* amellet érvel, hogy nem hihetünk Istenben, aki teremtő és megváltó egyben. Ezért utópiája túlmutat a deizmuson és az ateizmuson, kifejezetten szemben áll a platonizmussal is, mely csak a túlvilágon lát utópiát, az égben, ahol az ideák már csak mint *toposz uranosz léteznek*, a felsőbb, földfeletti renddel kapcsolatban, elválva mindentől, ami földi. Amikor Bloch utópisztikus gondolatának igazságtartalmára kérdezzünk, hogyan azt már az *Utópia szelleme* című művében értette, hangsúlyoznunk kell, hogy nyelvi eredetétől függetlenül, az utópia – nem-hely, vagyis olyan hely, amely nem létezik – nem jelenti a seholt vagy a sohát, hanem azt, ami *még nincs*, és ez Bloch kivételes, de semmiképp sem egyetlen hozzájárulása az utópia fogalmának történetéhez.

Naphta

Az olyan emberek, mint Lukács György és Ernst Bloch, akik az első világháború után azonosultak a korabeli forradalmi mozgalom várakozásaival, és azokat oly mértékig magukévá tették, hogy elméleti szinten egész életükön át ápták azokat, sohasem a politika vagy az etika dilemmájában éltek, hanem egyedül etikai várakozások töltötték el őket.

---

³¹ Ernst Bloch: *Geist der Utopie. Zweite Fassung*. GA 3, idézet a Gesamtausgabéból (GA) 1-16, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977. 216.

³² Uo. 13.

Nézzünk magunkba, *miféle* üzenete van annak az etikának, amelynek jegyében sokan váltak forradalmárrá, marxistává, miközben őszintén remélték, hogy a további történelmi fejlődés főként az etikai várakozások megvalósításának eszközeként transzcendálhatja a politikát. Hadd hangsúlyozzuk még egyszer: őket elsődlegesen az erkölcsi értékek és az erkölcsi tisztaság érdekelte, a tisztaság, mely gyakorlati szinten és nemcsak egyedül elméletileg erősíti meg az igazságot; amely csak tetteiben hiteles, azaz valóságos.

Az önmegismerés és a világ megismerése Lukács szerint egységes és szétválaszthatatlan folyamat, ezért beszélt annyit a *totalitásról* és a totalitáshoz vezető utakról. Milyen totalitásról van szó?

Blochhoz hasonlóképpen gondolkodik az ember belső rendjének a külsővel, azaz a társadalmi renddel való *megfeleléséről* és a kettőnek a kozmikus rendhez való illeszkedéséről. Az etikáról van szó, mely követi az ember és a világ humanizálásába vetett hitet, és szintézisre törekszik az elvek és a létezés módja között. Ez az etika a *morális személyiséget* hirdeti, mint a *teljes embert*, és a generitás és a generikus individuum szintjére emeli a világban – mikrokozmosz és makrokozmosz egyben. Számára egyedül az ilyen etika a jövő egyedül érvényes etikája, és erre figyelmeztetett halála előtt is. A morális személyiség számára az etika többé nem *kötelesség*, hanem *természet* abban az értelemben, ahogyan ezt a felvilágosodás korában gondolták.

Nem a kötelesség etikájáról van szó, hanem etikáról, amely ragaszkodik a demokratikus közösséghez, utat keres az *éntől* a *mi* felé, és az individuum és a rend közötti konfliktus és meghasonlás felszámolására törekszik. Ilyen etikai irányultságot olvasott ki Lukács Dosztojevszkij, Goethe és Keller alakjaiból. Ők az élet emberei; az ember emberként lép fel, és nem mint elszigetelt, tiszta és elvont bensőség. Lukács élete végéig ismételte és hangsúlyozta, hogy az etika része az életnek, és ha az élet igazán valóságos, akkor etikusan megformálnak is kell lennie, és ez a legfőbb gondolata, semmi más. Tény, hogy ezt hagyta tartós örökségül tanítványainak.

Az etika létforma, autentikus és életigenlő forma, mely Arisztotelész mintája szerint válaszol a *hogyan* kérdésére. A Lukács etikai törekvéseit irányító ideál a külső világgal a belső harmónia, a goethei harmónia elve szerint élő ember; az emberiesített ember és emberi világ ideálja pedig a jövő etikája. Ilyen álláspontokról értelmezhető Lukács magatartása, amit Heller Ágnes – Lukács saját szavai szerint valamennyi között a legkitűnőbb tanítványa – „egyetlen szóval: tisztaság”³³ jellemezte.

A Magyar Tanácsköztársaság 1919. augusztus 1-jei bukása után Lukács időlegesen külföldre, éspedig Ausztriába menekült, ahol 1919 októberében kis időre bezárták, miután Horthy erői a kiadatását követelték. Ezt követte sok ismert személyiség ismert akciója és felhívása, aki aláírásával követelte az akkori osztrák kormánytól a Horthyéknak való kiadatás megtagadását. Az aláírók között olyan neveket találunk, mint Ernst Bloch, Thomas Mann, Alfred Kerr, Franz Ferdinand Baumgarten, Emil Lederer, Paul Ernst, Heinrich Mann, Maximilian Harden és mások. Lukácsot decemberben kiengedték a börtönből. 1929-ig tartózkodott Bécsben. Főként ifjúkori barátja és munkatársa, Ernst Bloch állt ki Lukácsért. Határozottan fellépett Lukács kiadatása ellen, mondván, hogy Lukács Tolsztoj és Dosztojevszkij szintjén álló gondolkodó, aki Iván és Aljosa Karamazov filozófiáját valósítja meg.

Lukács, a filozófusóriás, amilyen Bloch véleménye szerint egy nemzedékben, ha egy akad, akinek életműve a Spinoza opusához hasonló átfogó etika lesz.

Bloch igen jól ismerte Lukács nézeteit, lévén, hogy korai formálódásuk idején szoros együttműködésben álltak úgyannyira, hogy eszméik kialakulásának egyik történetében sem hanyagolható el ennek az elméleti szempontból termékeny együttműködésnek a története. Lukács *orosz eszméjével* hatott Blochra, melynek segítségével a kanti–fichtei etikát szembesítette Dosztojevszkij és Tolsztoj etikájának legalapvetőbb üzeneteivel. Ebben az etikában a kereszténység nyilvánvaló kritikáját fedezte fel, de ha van benne hely az ateizmus számára, akkor a kereszténység és az ateizmus egy és ugyanazon fogalom két szélső pontja.

Az orosz eszme etikai irányultságával kihívást jelent a nyugati individualizmus számára: nemcsak az én van itt, hanem mások is, velük együtt az egész világ, a keresztény büntudat helyébe a szolidaritás tudata lép, itt nincs helye a túlhajtott nyugati individualizmusnak, mely az erotika nyugati felfogásába is beleivódik. Az etika itt a közösség élete, mely Dosztojevszkij szerint az egyedül helyes és értelmes élet. Az ilyen élet Tolsztoj számára még az érzelem, mely visszavisz a természethez. Tolsztoj Lukács szerint a harcot jelenti a kereszténység és a transzcendencia ellen, amely nem tűri egyiket sem; még halálértelmezése is immanens, mint a természetben, ilyen értelemben még Krisztus is természet és nem kultúra, mint ahogy az a Nagy Inkvizítor. Most válik ideállá a természet, a muzsik természetfilozófiailag figyeli a természetet, minden immanens etika csak természetfilozófia. Még a haldokló Lukács is ezen etika örökségébe kapaszkodott, adja hírül tanítványa, Heller Ágnes.

Miként volt lehetséges és miként történhetett meg, hogy a gondolkodás két ilyen lángelméje és mestere, mint Lukács és Bloch, marxistává *váltak* és maradtak – mindketten kitarítottak – életük végéig?

Sokan feltették ezt az oly nehezen megválaszolható kérdést már a húszas években. Thomas Mann 1924-től fogva törekedett a felsorolt kérdések néhány szempontjának feltárására ismert művében, Naphta irodalmi megformálásával. Leo Naphta professzor, aki jóval túl a könyv felén, a *Varázshegy* VI. fejezetének elején jelenik meg, és a címben így mutatják be: *Még valaki*. Ezt és a következő *Civitas Dei és gonosz megváltás* című fejezetet a következő fejezetek néhány más kiválasztott helyével a legtöbb olvasó számára nehezen érthető filozófiai traktátusnak is nevezhetnénk.

Thomas Mann e szavakkal írja le Naphtát: „Kis növésű, cingár ember volt, simára borotvált arca olyan éles, mondhatnók: maró csúnységű volt, hogy az unokafivérek elcsodálkoztak rajta. Minden éles volt rajta: hajlott orra, mely uralkodni látszott arcán, [...] éles volt állhatatos hallgatása is, melyből kiérződött, hogy beszéde is éles és következetes lesz.”³⁴ Ez az érdekes férfiú a „princeps scholasticorum” gúnynevet viseli, és nagyon határozottan köti magát az igazság eme mércéjéhez: „Az olyan elméleti megismerés, mely gyakorlatilag nem vonatkozik az üdvösség eszméjére, annyira érdektelen, hogy minden igazságértéke tagadandó, és eltiltása tanácsos.”³⁵

Thomas Mann leírása szerint Naphta zsidó, aki már gyermekként felhívta a figyelmet kivételes szellemiségére az „előkelőbb életformák heves áhítozásával”.³⁶ Szenvedélyesen törekedett arra, hogy felülemelkedjék gyermekora nyomorúságán, ahonnan az akkor gyógyíthatatlan betegséget, a tuberkulózist is hozta. Naphtát szellemi lázadása, kételyei, ellentmondásai, mindenekelőtt pedig éles dialektikája szüntelen vitába és nézeteltérésbe hajszolták rabbijával. E szellemi áskálódáshoz nagyon korán hozzájárult a politika, a szocialista mozgalom. Szelleme ekkor indult el a politika útján, logikai szenvedélye a társadalomkritikára irányult. Ezért útjaik a rabbival elváltak, és Naphta elhagyatottságában, magányában ekkor véletlenül összetalálkozott egy „jó emberismerő” jezsuita atyával. E találkozás után Naphta kikeresztelkedett, és hamarosan felvételt nyert a jezsuita rendbe. Éppen dialektikus heve és az egyszerűség hiánya miatt lett lelki vezetőjének egyszerre nagy bánata és reménysége.

---

³⁴ Thomas Mann: *A varázshegy*. Fordította Szöllősy Klára. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1974. 458.

³⁵ Uo. 490.

³⁶ Uo. 544.

Kérdezzük, hogyan következhetett be olyan váratlanul és könnyen a judaizmusból a kereszténységbe való áttérés? Merő véletlen volt ez, vagy bizonyos organikus fejlődés logikája szerint zajlott? Mann el akarja magyarázni, hogy nem áttérés történt, hanem valóságos és átélt fordulat, ami semmiképp sem jelenti a korábban történetek iránti teljes amnéziát. Ellenkezőleg: Naphta a két, egyébként merőben ellentétes világnézet őszinte szintézise.

Leo Naphta még áttérése előtt beszámolt a jezsuita atyának Marx *Tőkéről*, erről Hegelre tértek, akit Naphta „katolikus gondolkodónak” nevezett. Hogyan indokolható ez az állítás, a protestánsnak és a porosz állam filozófusának számító Hegelnél? Nem másként, mint hogy Hegel „államfilozófus”. Ez bizonyítja Hegel katolicizmusát vallási és nem egyházi-dogmatikai értelemben. Naphta állításában könyörtelen, „ugyanis a politikainak a fogalma lélektanilag összekapcsolódik a katolikusnak a fogalmával, egy kategóriát alkotnak, s ez a kategória magába foglalja mindazt, ami objektív, tevékeny, tevőleges, megvalósítható, kifelé ható. Ezzel szemben áll a misztikából eredő pietista, protestáns szféra. A jezsuita rendben – tette hozzá – nyilvánvalóvá válik a katolicizmus politikus, pedagógiai jellege: ez a rend mindenkor sajátos működési területének tekintette az államvezetés művészetét és a nevelést”.³⁷ Naphta szerint Goethének, aki a pietizmusban gyökerezett, protestáns volta mellett mindenképpen volt egy erősen katolikus oldala.

„Mint sok más szellemes zsidó, Naphta ösztönös forradalmár volt, és egyben ösztönös arisztokrata; szocialista volt”³⁸ és telve a valódi, őszinte és eredeti életformák iránti vággyal, Mann szerint könnyen válhat konvertitává, hiszen átpolitizált szellemi beállítottságával a katolikus egyházat „előkelő és egyben szellemi hatalomnak, tehát antimateriális, valóságellenes és evilágellenes, azaz forradalmi hatalomnak érezte”.³⁹ Az áttérés csak külsődleges – talán nem is a legmegfelelőbb – kifejeződése a Naphta lényének mélységeiből, a valóban átéltből és semmiképp sem véletlenből felszakadó hangosan kimondott identitásnak.

Most érthető két különböző eszmevilág szerves kapcsolata Naphta gondolkodásának konkrét logikája alapján, hiszen őszinte meggyőződése szerint „a zsidóság földi-tárgyilagos irányzatánál, szocializmusánál, politikai szelleménél fogva, sokkal közelebb áll a katolikus szférához [...] mint a protestantizmus a maga elmerülési vágyában és misztikus szubjektivitá-

---

³⁷ Uo. 545.

³⁸ Uo. 546.

³⁹ Uo.

sában; ennek következtében egy zsidó megtérése a római egyház kebelébe szellemileg föltétlenül természetesebb folyamat, mint egy protestánsé”.⁴⁰

Naphta számára az említett szintézis semmiképp sem a végleges megnyugvás állapota. Egyedülálló tisztaságigénye, a megismerés élessége, amit a hit irányít, nem engedi számára, hogy megelégedjék a pusztán elméleti felismeréssel. Számára elfogadhatatlan és érdektelen a pusztán felismerés, melynek nincs gyakorlati kapcsolata az ember megváltásának eszméjével; azért kell lehetetlenné tenni, hiszen nem valóságos. Naphta ezen elvi tartása alapján válik aktuálissá a kereszténység és a marxizmus kapcsolata is, az elmélkedések, melyek hordozzák tartós értékét a híradásnak arról, ami minden eltérés és ellenségeskedés ellenére mélyen közös és összeköt, hiszen enélkül a különbözőzés egyáltalán nem létezne.

A Civitas Dei középkori eszménye, mint például az igazság értelmezése, melynek értelmében elveti az uzsorát, a munkát etikai értéknek tekinti és nem a meggazdagodás eszközének, a kapzsiságot súlyos bűnnek kiáltja ki, hosszú időre eltemetett ideál, amely Naphta szerint újra megéri tulajdon feltámadását a kommunizmus újkori mozgalmában. Naphta által magyarázza el nekünk Thomas Mann, mivel és hogyan készítette elő a talajt maga a kereszténység a marxizmus és annak befogadása számára. Naphta „tehát nagy mértékben ostromozta a pénzt, az állam lelkét, amint kifejezte, meg a magántulajdont, merthogy az lopás, egyszóval a kapitalista vagyont, amelyről olyasmit mondott, hogy a pokol tüzeinek üzemanyaga...”⁴¹ és követelte, hogy ezt a gonoszt a középkori állam igazságesezménye szerint kell eltávolítani.

A világproletariátus az emberiség megszemélyesítője és a valódi Civitas Dei mértéke a polgári-kapitalista világ ellenében, maga az isteni elhivatottság letéteményese. Ezért a jezsuita Naphta *A varázshegyben* vehemensen állítja, hogy „a proletariátus diktatúrája, korunk eme politikai és gazdasági üdvkövetelménye, nem az önmagáért való uralom és az örökkévalóság igényével lép fel, értelme a szellem és hatalom ellentétének ideiglenes megszüntetése a kereszt jegyében, a világ megtagadása a világhatalom útján, átmenet, transzcendencia... az Ország. A proletariátus átvette Gergely munkáját, Gergely istenes lelkesedése él benne tovább, és éppoly kevésbé tartóztathatja kezét a vérontástól, mint ő. Hivatása a terror a világ üdvösségére, hogy az emberiség elérje a megváltás célját, az állam és osztály nélküli Isten-gyermek állapotot”.⁴² Így esik egybe az *isten or-*

---

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 503.

⁴² Uo. 497.

szágának és az osztály nélküli társadalomnak az eszménye, az utolsó ítéletet a proletariátus forradalmi diktatúrája hozza el. Nem mintha Naphta pontosabban leírná ezt a forradalmi helyzetet vagy akár magát a forradalmat azoknak, akik döbbenet hallgatják szavait.

Az utópia bátorsága

A varázshegy 1924. évi megjelenése után hamarosan világossá vált, hogy a csakis a tulajdon eszméinek élő Naphta nyilván filozófus, netán konkrét történelmi személyiség. Naphta alakjával való azonosságát Lukács már bécsi emigrációja idején felfedezte. *A Megélt gondolatok* interjújában⁴³ hangsúlyozza, hogy filológiailag is kimutatható a hasonlóság közte és Naphta között. Lukács beszélgetőtársa ebben az interjúban említést tesz Mann Seipl osztrák kancellárhoz intézett leveléről, amelyben a nagy író felemelte szavát Lukács ausztriai tartózkodásáért abban az időben, amikor a magyar hatóságok a kiadatását követelték. Ebben a levélben egyes kitételek szinte szó szerint egyeznek Hans Castorp Naphtával kapcsolatos gondolataival, s ebből is leszűrhető, hogy Thomas Mann *A varázshegy* Hans Castorpjának alakjában önmagát formázta meg. Később, 1947-ben maga Thomas Mann erősítette meg a Naphta és Lukács közötti azonosságot. 1976-ban pedig még Bloch is megszólalt, és kijelentette, hogy „Naphta a maga módján mindkettőnket megtestesít: Lukácsot épp úgy [...] mint engem”.⁴⁴

Mann irodalmi megformálásával legalább részben érthetővé válik azok döntése, akiket etikai imperativus vitt – mint Bloch mondaná – a forradalmi gnózis közelébe. Akárcsak Lukácshoz, őhöz is sem volt túl kegyes később az uralkodó marxizmus. *A remény elve* című terjedelmes műve miatt Blochot az 1957-es Kelet-Németországban megfosztják lipcsei egyetemi katedrájától, ahová lelkesedéssel és a szocializmus építésében való részvétel vágyával telve tért vissza a második világháború után. Üldözötten és teljesen ellehetetlenítve, szembesülve a ténnyel, hogy egyes hallgatóit bezárták, kénytelen volt emigrálni. Tübingenbe távozott 1961-ben, ahol nyugdíjba vonulásáig taníthatott. Lukács és az ő sorsa további tragikus bizonyítéka az ismert gondolatnak, miszerint a forradalom Saturnus istenhez hasonlóan felfalja a saját gyermekeit. De az 1989 utáni úgynevezett forradalom utáni időkben ez a történet már rég nem érdekes többé, hiszen az a hatalmas energia, amit a forradalmak valaha kirobbantottak, nyilvánvalóan elvesztette a forrását, amelyből táplálkozott.

⁴³ Georg Lukács: *Gelebtes Denken*, 153–154.

⁴⁴ Arno Münster szerk. *Tagträume vom aufrechten Gang. Sechs Interviews mit Ernst Bloch*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1977. 110.

És itt semmiképp sem csak a marxizmusról van szó, hanem magáról az utópia értelmezéséről. Fennáll ugyanis a kérdés, lehet-e bizonyos utópisztikus, metafizikai alapja a *haladás* kérdésének, ahogyan azt Bloch és Lukács értette. Vagy a szocializmus összeomlásának tényéből elfogadható az a közvetett állítás, hogy az utópia, a remény, sőt az etika is kénytelen lesz lemondani metafizikai lényegéről? Mindez azt jelentené továbbá, hogy a minden metafizikairól való lemondás az ár, amit az emberiségnek fizetnie kell a modern életformáért, főként pedig a saját túléléseért, teszem azt a szocializmus és a kapitalizmus után? De mint ma, az új évezred kezdetén látjuk, az *után* még nem érkezett el.

Milyen volna az élet utópia és utópisztikus tudat nélkül? Nem túlzás azt állítani, hogy az ilyen élet túlságosan a múlt felé fordulna, mely már nem változtatható. A haladás fogalma lényegében eltűnt.

Az elmélet legalábbis bizonyos Kant előtti gondolkozás-struktúrára jellemző fogalmak felé fordult, ami fokozottan érvényes a tolerancia fogalmára. Éppen ezzel kapcsolatban válnak aktuálissá olyan filozófusok, mint John Locke, Voltaire, sőt Spinoza is. E pillanatban rendkívül aktuálisnak tűnik Locke *Levél a toleranciáról* (1689) című írása. Marx és Hegel elnémult. Mintha az utópia nélkül való élet bátorsága előfeltétele volna a korszellemnek, amely már csak mint a különbözőségek szelleme értelmezi önmagát.

Hogy az ember vajon élhet-e az utópia, a boldogság reménye nélkül, nem csupán szociológiai, filozófiai, teológiai és metafizikai kérdés, hanem elsősorban az emberi lét legalapvetőbb dimenzióival kapcsolatos kifejezetten antropológiai kérdés is. Eltekintve a szocializmus XX. századi tragikus kimenetelétől, elsősorban annak pillanatnyi kifulladásától vagy inkább végétől, az utópia semmiképp sem csak az egykori ideológusok és ügyeletes marxisták presztízse – akik hatalmasságokként grasszáltak a terített asztal mellett, mint ahogy az utópia sem csak a múlt lidérce. A régi hatalmi marxizmusnak Blochhoz és Adornóhoz hasonlóan Lukács is szemére hányta, hogy merőben félreértette az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát, hiszen az elmélet oly mértékig kompromittálódott, hogy átváltott pusztá *taktikába*.

Minden másnál erősebben győzött meg bennünket Bloch arról, hogy hasztalan várjuk a reményt például olyan tragikus, sőt kudarcos történelmi tapasztalattól, mint amilyen a szocializmus tragikus összeomlásának pillanata. A remény elsősorban a *jövő anticipációja* volt és maradt, figyelmeztet Bloch, a tapasztalat pedig csak a múltra vonatkozik, replikáz rá a francia filozófus Roger Garaudy. „A jövőt nem tudjuk elképzelni a múlt folytatásaként és a jelen extrapolációjaként. El kell képzelnünk. Elképzelni az ember vagy a társadalom alapján, és újra áttekinteni a rendszer végső cél-

jait.”⁴⁵ Filozófiai és a legtágabb értelemben vett metafizikai megalapozás nélkül ez nem fog menni. Az utópia és az utópisztikus gondolkodás mindig kapcsolatban lesz a pillantását előre szegező gondolkodással. Bloch ezért művei sorában javasolja, hogy a múltat és a régít az újból próbáljuk megérteni, és ne fordítva. Vagyis a múltnak a jövőből való meritéséről van szó és semmiképp sem a jövőnek a múltból való meritéséről.

A jövő nem konstruálható meg valamely aranykor mintájára, melyről már Theodor W. Adorno protestálón megállapította, hogy tulajdonképpen nincs bizonyítékunk, valójában létezett-e valaha. Még kevésbé lehet a jövőt úgy felfedezni, mint ahogyan Kolumbusz fölfedezte Amerikát, int Garaudy. Határozott figyelmeztetése ellenére a jövőt „ki kell találnunk”, hiszen: „A történelem nem determinált átmenet az októl a hatásig, hanem a lehetőségtől a valóságosig vezető céltudatos, kifejezetten emberi átmenet.”⁴⁶ A mai kor nem kedvez az olyan filozófusoknak, mint Ernst Bloch és Lukács György. Nem intézhetők el azzal, hogy anakronisztikusnak minősítjük őket, vagy azzal, hogy a totalitarizmust és cinizmust emlegetünk, amit egy újabb forrás hánytorgat fel Ernst Blochnak.⁴⁷ A Bloch és Lukács által hátrahagyott terjedelmes elméleti életművel semmiképp sem támaszthatók alá az utópiák végét hirdető, ma oly divatos eszmék. Életművük meggyőző marad azon a ponton, ahol világossá válnak Nietzsche rettenetes sejtései: ha a gondolkodás semmi utópisztikusat nem volna képes kifejezni és meglátni, akkor ez a gondolkodásnak és magának az embernek a végét jelentené.

Adornónak a Marxon meg az Ó- és Újszövetség örökségén iskolázott gondolata arra figyelmeztet, hogy jelen pillanatban az utópiának, a helyes élet boldogságának tartalmát csak negatív vagyunk képesek megfogalmazni, teljességgel az ószövetségi hagyomány szellemében, amely megtiltja számunkra e tartalmak végső konkretizációját. Ha a valóságban a lehetőség e pillanatai rejtve vannak, homályosak, beláthatatlanok, sőt el vannak zárva előttünk, mindez nem ok arra, hogy a gondolkodás is így reagáljon. Ezért nem fölösleges Adorno negatív – ne készíts magadnak faragott kőpet⁴⁸ – megfogalmazott gondolata: „A filozófia fogalmának avultsága, az inaktivitás pillanata a filozófiában, amit figyelembe kell venni, ha ma még fogalmat akarunk alkotni róla, azzal kapcsolatos, hogy a helyes élet lehető-

---

⁴⁵ Roger Garaudy: *Človekova beseda* (Emberi szó). Mohorjeva Druzba, Celje, 1977. 97.

⁴⁶ Uo. 96.

⁴⁷ Lothar Bossle: *Zur Soziologie utopischen Denkens in Europa. Von Thomas Morus zu Ernst Bloch*. Bonifatius, Paderborn, 1933. 8–9.

⁴⁸ Mózes II. Exodus, 20,4.

sege elhibázott lett. Ha teljesen megszűnik a helyes élet motivációja, a hogyan lehet gondolata, akkor valóban vége a filozófiának.⁴⁹ Adorno ezért tudatában van annak, hogy ma a gondolat, illetve a filozófia – és szerinte a filozófiába való bevezetésnek csak a dialektikába való bevezetesként van értelme – „adja a helyes élet tökéletesen lehetetlen belátása és a lehetséges tudata közötti feszültség színterét...”⁵⁰ Ez a negatív megfogalmazott gondolat nemcsak Adorno dialektikafelfogását szemlélteti, mint *negatív dialektikát*, hanem inkább azt, hogy a pillanatnyi gondolkodás csak e módon hozhat megváltó⁵¹ többletet, ebben van az ereje, hisz enélkül a gondolat nem is volna igazi gondolat.

Az utópia végének témája és problematikája végül is valamely szó szerinti végnél erősebben kapcsolódik a történelmi fejlődés diszkontinuitásának, sőt alternativitásának, sőt nem egyidejűségének kérdéséhez, és az elméletnek magára kell vállalnia ezt a terhet, hogy úgy gondolkodjék, ahogyan azt Walter Benjamin javasolta a történelem szétlőtt folyamatosságáról szólva, és hogy többek között a történelmi emlékezet ereje abban áll, hogy élénk varázsolja a jövőt.⁵² A tolerancia pillanatnyilag oly tisztelt fogalmát csakis azzal kell megfékezni, ami a világ és a benne létező viszonyok, melyeket a gazdasági törvények irányítanak, e törvények pedig sohasem toleránsak, és Herbert Marcuse jól tudta, miért adta elméleteinek a *Represszív tolerancia* címet. És mivel a különbözőségek szelleméről, a pluralizmusról és a civil társadalomról való szüntelen beszéd közepette sem némult el az osztályharc témája, ellenkezőleg, napról napra hangosabbá válik, a közelmúlt eszmetörténetének néhány alakját sem lehet teljesen elhallgatni. Hogy pillanatnyilag az utópisztikus tartalmakat hordozó gondolatokat nem újítják meg, illetve azok nem rendelkeznek a megújulás erejével, még nem jelenti az utópisztikus gondolkodás erővesztését, mely az egyik legerősebb forrás volt és maradt a létezés bátorságának megőrzéséhez. Végül is csak arról van szó, hogy benne *igent* mondunk a világra és az életre.

---

⁴⁹ Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie I*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1973. 133.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Kritikussága miatt, mely állandóan megtiltja, hogy a gondolkodás bárminek a követése legyen – Adorno filozófiája ugyanúgy sokak számára nehezen elfogadható, és mint ilyen ma is az akadémialincselés aljas kísérleteinek van kitéve, a tartalmi gondolkodás erőtlenségének jeleként. Az Adorno-kritika szellemében – Adorno tulajdon érveivel – e kritikához hozzátehető, hogy a gondolkodás nem nagy manipuláció, mely valamelyik protagonistájának lehetővé tenné, hogy politikai eszközökkel megerősítve, elméleti dögevést folytasson.

Liberális utópia

II. rész: Az ördögök népének piacmechanizmusa

Fetisiszta tagadásom egyik „bizonyítéka” az állítólagos „perverz paradoxon”, miszerint tagadom az utópiák létezését, ám ennek ellenére állítom, hogy napjainkban „a globális lehetőségek utópikus mivoltának fenntartása fontosabb, mint valaha” – mintha nem dolgoztam volna már többször ki az utópia különböző jelentéseit: utópia, mint egyszerű imaginárius képtelenség (a tökéletesített, harmonikus társadalmi rend ellentmondások nélküli utópiája, napjaink kapitalizmusának fogyasztói utópiája) és a radikálisabb értelemben vett utópia, amelyben megvalósul az, ami a fennálló társadalmi viszonyok keretében „lehetetlennek” tűnik – ez a második utópia „a-topikus”, de csak ezen viszonyok tekintetében.

A lacani utópiafogalom lényege: egy álmokkép, mely az *objet a* és ennek hátulütői nélkül működik. Nem csak az utópikus, ha azt hisszük, az akadálytalan, valósággal „vérfertőző” *jouissance* elérhető. Nem kevésbé utópikus a hit, miszerint lemondhatunk a *jouissance*-ről/feláldozhatjuk azt anélkül, hogy ez a lemondás önmagában *jouissance*-többletet teremtené. Ebben az értelemben maga Marx „tudományos szocializmusa” is tisztán utópikus jellegű. Marx rájött, hogy a kapitalizmus lélegzetelállító dinamikát ad az önerősítő produktivitásnak, lásd elragadó leírásait arról, hogy a kapitalizmusban „minden mi szilárd, levegővé olvad”, vagy arról, hogy a kapitalizmus az emberiség történetének legnagyobb forradalmasítója. Másrészt, azt is tisztán látta, hogy a kapitalizmusnak ezt a dinamikáját saját belső gátja vagy ellentmondása adja – a kapitalizmus (a kapitalista önmeghajtó produktivitás) szélső határa maga a Tőke, vagyis a szakadatlan kapitalista fejlődés és saját anyagi feltételeinek forradalmasítása. A produktivitás örült táncának határtalan spirálja végül is nem más, mint kétségbeesett menekülés velejáró, hátráltató ellentmondása elől. Marx alapvető hibája, hogy ezen bepillantásokból arra következtetett, hogy egy új, magasabb

társadalmi rendszer (a kommunizmus) létrejöhet. Ez a rendszer nemcsak hogy fenntartaná, de magasabb szintre emelné és teljes mértékben felszabadítaná az önmagát előre hajtó termelékenységi spirál potenciálját, ezt azonban a kapitalizmus velejáró gátjának/ellentmondásának köszönhetően újra meg újra megakadályozzák a társadalmilag destruktív gazdasági válságok. Röviden, tipikus derridai szavakkal élve, ami Marx figyelmét elkerülte, az az, hogy a belső gát/ellentmondás, mint „lehetetlenné tévő feltétel”, amely nem engedi a produktív erők teljes kifejlődését, egy időben maga a „lehetővé tévő feltétel” is: ha eltüntetjük a gátat, a kapitalizmus velejáró ellentmondását, nem a gátjaitól teljesen felszabadított produktivitáshoz vezető utat kapjuk, hanem pontosan ezt a produktivitást veszítjük el, amelyet a kapitalizmus, úgy tűnik, egyszerre hozott létre és akadályozott meg. Ha eltüntetjük az akadályt, eltűnik maga a lehetőség is, amit ez az akadály megghiúsíthatott volna... (Ezen egy esetleges lacaniánus Marx-kritikus eltöprengene, a *jouissance*-többlet és az értéktöbblet kétértelmű egybevágására összpontosítva.) Továbbá, nem csak a konzervatív álom, miszerint visszatérhet valami bűnbeesés előtti, eszményi Múlt, utópikus. Nem kevésbé utópikus a liberális-pragmatikus elmélet, miszerint a problémák fokozatosan megoldhatók, egyik a másik után. John Caputo nemrég ezt írta: „Már az tökéletesen boldoggá tenne, ha az Egyesült Államok szélsőbaloldali politikusai képesek lennének úgy megreformálni a rendszert, hogy általános egészségügyi ápolást biztosítanak, eredményesen és igazságosabban újrásztyák a vagyont egy felújított IRS-kód szerint, hatékonyan csökkentik a kampányok anyagi támogatását, minden szavazónak választójogot biztosítanak, a bevándorló munkásokat emberien kezelik, és sokoldalú külpolitikát alkalmaznak, amely helyrerakja az amerikai hatalmat a nemzetközi közösségben stb. Vagyis komoly és messzemenő reformokkal zavarják meg a kapitalizmust. [...] Ha mindezek után Badiou és Žižek arról panaszkodna, hogy valami Tőke nevű Szörny még mindig zaklat minket, hajlamos lennék ásítozva köszönteni ezt a Szörnyet.”¹

Nem Caputo következtetése a helytelen: ha mindez megvalósítható a kapitalizmuson belül, miért ne maradnánk meg nála. A gond a rejtett „utópikus” feltételezés, hogy mindez lehetséges a jelen globális kapitalizmusának koordinátái szerint. Mi van akkor, ha a kapitalizmus Caputo által felsorolt hibái nem véletlenszerű zavarok, hanem szerkezetileg szükségszerűek? Mi van akkor, ha Caputo álma az univerzalizáció (az univerzális kapitalista rend) álma, tünetei és kritikus pontjai nélkül, melyben az „elfojtott igazság” önmagát fejezi ki?

¹ John Caputo and Gianni Vattimo, *After the Death of God*. New York: Columbia University Press 2007. 124–125.

Tehát minden „lehetséges gyanúsított” leleplezése után talán itt az idő, hogy magára a liberális utópiára koncentráljunk. A liberalizmus, legalábbis radikális formája szerint, az embereket egy általunk univerzálisnak vélt etikai ideálnak alávetni „az összes bűnt magába foglaló bűn”, minden bűn szülőanyja. Annyit jelent, hogy a nézeteinket másra erőltetjük, és ez polgári zűrzavart okoz. Ezért, ha polgári békét és toleranciát szeretnénk, az első feltétel az, hogy megszabaduljunk az „erkölcsi kísértéstől”: a politikát teljesen meg kell tisztítani az erkölcsi ideáloktól, „realistává” kell tenni, úgy, hogy az embereket olyannak látjuk, amilyenek, számolunk a valódi természetükkel, nem csak az erkölcsi intésekkel. A piac itt példaértékű: az emberi természet egoista, nincs mód a megváltoztatására – amire szükség van, az egy mechanizmus, amely a közjó érdekére fordítja a személyek bűneit (az „Ész Csele”). *Az örök békében* Kant precízen fogalmazta meg ezt a kulcsfontosságú tényezőt: „Sokan úgy tartják, hogy az [a köztársaság – a ford. megjegyzése] csak az angyalok állama lehetne, mert az emberek önző hajlamaikkal alkalmatlanok rá, hogy ily fölséges alkotmánnyal megférjenek. Ám itt a természet siet az észben gyökeredző és oly szent, de a gyakorlatban tehetetlen akarat segédelmére, éspedig épp amaz önző hajlamokkal, olyképp, hogy már csupán az állam jó szervezetén múlik (ez pedig hatalmukban áll az embereknek) azok erőit úgy fordítani egymás ellen, hogy az egyik a többit romboló hatásában megakassza vagy meg is szüntesse, hogy tehát az eredmény az ész hatására akképp üssön ki, mintha még csak nem is léteznének ilyesfajta erők, s így az ember ha nem is mindjárt erkölcsileg jó emberré, de legalább jó polgárrá kényszerüljön lenni. Az államalkotás feladványa, ha ez bántóan hangzik is, még az ördögök népe számára is megoldható feladvány...”²

Ezen az úton haladva levonhatjuk a következtetést: egy teljesen öntudatos liberálisnak szándékosan korlátoznia kell emberbaráti készségét, hogy mások javára áldozza fel saját érdekeit, hiszen tisztában van vele, hogy a közjóhoz leghatásosabban úgy járulhat hozzá, ha saját egoizmusának él. Az Ész Csele mottónak, miszerint „személyes bűn – közjó”, elkerülhetetlen a másik oldala: „személyes jó – közös katasztrófa”.

Itt azonban a liberalizmus alapvető paradoxonával találkozunk. Az anti-ideologikus hozzáállás a liberális látásmód velejében van, a liberalizmus saját magát a „kisebb gonosz politikájának” tartja, fő szándéka, hogy a „lehető legkevésbé gonosz társadalmat” hozza létre, és így kiküszöbölje a nagyobb gonoszt, hiszen minden gonosz alapvető forrásának tartja a kí-

---

² Kant, Immanuel: *Az örök békéről*. In: Történetfilozófiai írások. Ictus Kiadó, Gödöllő, 1995–1997. 284. Mesterházi Miklós fordítása.

séreltet, hogy a pozitív Jót közvetlenül rákényszerítsék valakire. Churchill mondása, miszerint a demokrácia a lehető legrosszabb politikai rendszer, csak az a gond, hogy a többi még rosszabb, még többet tartogat a liberalizmus számára. Az ilyen nézetet erősíti az emberi természet mélységesen pesszimista szemlélete: az ember egy egoista és irigy állat, a jóságára és önzetlenségére alapozott politikai rendszerből lesz a legszörnyűbb terror (a jakobinizmus és a sztálinizmus is feltételezte az emberi erényt). Mégis, a „jó önkényuralmának” liberális kritikája sokba kerül: minél jobban átjárja a program a társadalmat, annál inkább az ellentétébe csap át. Az állítást, hogy csak a legkisebb gonoszt akarja, egykor az új globális rend alapelveinek tartották, de egyre inkább épp annak az ellenségének a tulajdonságait veszi át, aki ellen harcolni próbált. A globális liberális rend önmagát egyértelműen a lehető legjobb világnak tartja. Az utópiák modern visszautasítása egy saját piacliberális utópiába torkollik, amely akkor válik valóra, ha helyesen alkalmazzuk a piacmechanizmusokat és a törvényes emberi jogi mechanizmusokat. Mindez mögött ott lappang a végső totalitárius rémálom, az Új Ember képe, aki maga mögött hagyta régi, ideológiai poggyászát.

Mint ahogy azt a politikai korrektség zsákutcáinak minden közelebbi tanulmányozója tudja, a törvényes Igazságosság és az erkölcsi Jóság szétválasztása – amit relativizálni-historicizálni kellene – fullasztó, elnyomó, neheztelésekkel teli erkölcsösségbe fullad. A „szerves” társadalmi szubsztancia nélkül az Orwell által elismerően „társadalmi illem”-nek nevezett jelenség mintái (minden ilyen mintától eltekinthetünk, mint az egyéni szabadság proto-fasiszta szerves társadalmi formáknak való alárendelésétől) és a minimalista jogi program, amelynek csak meg kellene akadályozni az egyéneket, hogy beleavatkozzanak egymás dolgaiba (hogy zavarják, vagy „zaklassák” egymást), a jogi és erkölcsi szabályok robbanásába torkollik, egy végtelen legalizáló/moralizáló folyamatba, a „diszkrimináció minden formája elleni harcba”. Ha nincs közös morál, amely befolyásolhatná a törvényt, csak más tárgyak „zaklatása”, ki fogja – ilyen morálok hiányában – eldönteni, hogy mi számít „zaklatásnak”? Franciaországban a túlsúlyos emberek egyesületei azt követelik, hogy minden nyilvános kampányt szüntessenek be, ami a túlsúlyosság ellen vagy az egészséges étkezés érdekében szól, hiszen ezek sértik a túlsúlyos személyek önértetét. És így tovább és így tovább: vérfertőző házasság, megegyezésen alapuló gyilkosság és kannibalizmus... A gond itt a mindenkori új törvények tetszőlegessége – vegyük például a gyermeki szexualitást: vitatkozhatunk, hogy a kriminalizálása jogtalan diszkrimináció, másrészt viszont érvelhetünk amellett, hogy a gyerekeket meg kell óvni a felnőttek szexuális zaklatásá-

tól. És ezt még folytathatjuk: a könnyű drogok legalizálását hirdető emberek általában támogatják a dohányzás nyilvános helyeken történő betiltását, társadalmunkban ugyanazok az emberek láznak a kisgyermekek szülői elnyomása ellen, mint akiket aggódással tölt el, ha a köztünk élő idegen kultúrák tagjait épp ezért megvetik (például a romákat, mikor nem engedik gyermekeiket állami iskolába járni) azt állítva, hogy ezzel beavatkozunk más „életmódokba”... Ezért szükségszerű szerkezeti okokból kifolyólag, ez a „diszkrimináció elleni harc” egy végtelen folyamat, amely a végtelenségig halogatja lezárását, egy minden erkölcsi előítélettel felszabadított társadalmat, amely, Jean-Claude Michea szavaival élve, „épp ez okból kifolyólag egy olyan társadalom lenne, amely arra kárhozott, hogy mindenhol bűncselekményt lásson”.³

Egy ilyen liberális multikulturalizmus ideológiai koordinátáit „poszt-modern” korszellemünk két tulajdonsága határozza meg: egyetemesített multikulturális historizmus (minden érték és jog történelmileg sajátos, ha egyet a többi fölé helyezve általános fogalommá emelünk, az a legerőszakosabb értelemben vett kulturális imperializmus) és egyetemesített „gyanú-hermeneutika” (minden „magas” etikai indítékot egy „alacsony” hoz létre és tart fenn, mint a neheztelés, irigység stb. – például a felhívás, hogy életünket egy magasabb Cél érdekében feláldozzuk, vagy azoknak a manipulálóknak az álcája, akiknek háborúra van szükségük, hogy hatalmat és pénzt szerezzenek, vagy a mazochizmus kóros kifejezésre jutása – és ez a „vagy” itt azt jelenti, hogy egy időben mindkét állítás igaz lehet). A „patriarchális” kultúra elleni harc ezen premisszák következménye. Marx és Engels ezt írtak A kommunista kiáltvány első fejezetében több mint 150 éve: „A burzsoázia, akárhol is jutott hatalomra, véget vetett a feudális, patriarchális, idillikus viszonyoknak.” Ezt a patriarchális ideológiára és gyakorlatra összpontosító baloldali kulturális elméleti szakemberek továbbra is figyelmen kívül hagyják. Hát nem jött el az idő, hogy elgondoljunk a tényen, hogy a patriarchális „phallogocentrizmus” stb. fő célponttá emelkedett ezen történelmi pillanatban – a miénkben – amikor a patriarchizmus kétségtelenül elvesztette egyeduralkodó szerepét, amikor a Jogok piac-individualizmusa fokozatosan elsöpri? Mi történik a patriarchális családi értékekkel, mikor egy gyermek beperelheti a szüleit hanyagságért vagy durva bánásmódért, vagyis amikor a család és egyáltalán szülőnek lenni *de iure* nem több mint független egyének közt fennálló ideiglenes, feloldható szerződés?

³ Jean-Claude Michea, *L'empire du moindre mal*. Paris: Climats, 2007. 145.

Itt ismét egybeesnek az ellentétek: uralkodó ideológiánkban a radikális historicizmus ütközik azzal, hogy a múltat kegyetlenül, saját szabványaink szerint becsüljük fel. Könnyen elképzelhető, hogy ugyanaz a személy egyrészt óvakodik attól, hogy eurocentrikus értékeinket más kultúrákra erőszakoljuk, másrészt hirdeti, hogy egyes klasszikusokat, mint Mark Twain Tom Sawyer – Huckleberry Finn regényeit el kell tüntetni az iskolai könyvtárakból, mert érzéketlenek a feketék és őshonos amerikaiak ábrázolásában...

Évekkel ezelőtt Habermas egy világos kritikus megfigyelést tett azokról, akik szerint korunk fő jellegzetessége, hogy hajlamos a „totalitárius” bio-hatalom új formáira (emelkedik a kínzások, etnikai alapú mészárlások, koncentrációs táborokban történt tömeges kivégzések stb. száma): a helyzet az, hogy nem csak a valóságban történik több kínzás és gyilkosság, legtöbb esetben egyszerűen többet észlelünk belőlük a média tudósítása miatt, és mindenkifélette azért, mert magasabbak a normatív mintáink. Egyáltalán el tudunk képzelni egy második világháborút, amelyben mai mintáink szerint bírálták volna a szövetséges hatalmakat? Ma már tudjuk, hogy a brit és amerikai központok közt komoly feszültség volt a (főként brit) taktikát illetően, hiszen kegyetlenül bombáztak harcászati jelentéktelen német civil központokat (Drezda, Hamburg...), bár magában az Egyesült Királyságban is számos tiszt, pap és értelmiségi tette fel a kérdést, ezzel vajon az Egyesült Királyság nem kezd-e a nációra emlékeztetni. Az egész vitát teljesen elfojtották, és sosem jutott nyilvánosságra. Ami az Egyesült Államokat illeti, gondoljunk csak a teljes japán etnikumú népesség aljas kifosztására és internálására, amíg ma még a hollywoodi filmek is megvetik ezt, senki sem, beleértve a baloldaliakat, tiltakozott 1942-ben. (Vagy, nézzük a másik irányt, mi történne, ha Kolumbia, Afganisztán és más ópiumtermelő nemzetek ugyanazt a logikát alkalmaznák az Egyesült Államokra, amit az Egyesült Királyság és más nyugati hatalmak az 1840-es években Kínára, így előidézve az ópiumháborút? Kínát azért támadták meg, mert elutasította a szabad ópiumimportot, hiszen az ópium katasztrofálisan hatott több ezer átlagos kínai egészségére: a szabad kereskedelmet elutasító barbárok, akikre rá kell erőszakolni a civilizáció elfogadását...) Képzljük hát el Kolumbiát és a többieket, ahogy ugyanezt az ultimátumot benyújtják az Egyesült Államoknak!

Ugyanez nemcsak történelmi dimenzióban érvényes, hanem napjaink különböző államaiban is: maga a tény, hogy az Abu Graib kínzások az USA kormányát védekező állásra kényszerítő nyilvános botrányba torkollottak, jó jel volt – egy igazán „totalitárius” rendszerben az esetet egyszerűen elcsitították volna. (Ugyanígy ne felejtsük el, maga a tény, hogy

az USA hadseregei nem találtak tömegpusztítási eszközöket is jó jel: egy igazi „totalitárius” hatalom azt tette volna, amit a zsaruk általában – maga rejti el a kábítószer a tett színhelyén, és aztán „felfedezi” a bizonyítékot...) Az amerikai nép, különösen az egyetemisták széles körű tiltakozása az USA vietnami beavatkozása ellen kulcsfontosságú tényező volt a visszavonulásban – de vajon maga az ellenállás ténye a háború közepén nem bizonyítja-e az USA magas etikai és szabadságszabványait? Képzeljünk el egy hasonló mozgalmat például Angliában, az első világháború kezdetén: Bertrand Russelt börtönbe zárták pacifizmusa miatt, könyveinek kéziratait éveken át előbb állami cenzúra alá kellett vetnie. (A nyugati filozófia története című népszerű művének későbbi kiadásában, az előszóban megemlíti ezt aényt, és ironikusan beismeri, hogy a cenzor megjegyzései sokszor éleslátóak voltak, és segítettek jobba tenni a kéziratot.) Mikor a baloldaliak az emberi jogok megsértéséről panaszkodnak Guantanamóban, az egyértelmű ellenkérdés az: hát nem tudjuk-e mindannyian, hogy biztosan tucatnyi sokkal rosszabb hely van Kínában, Oroszországban, az afrikai és arab országokban? Az általános jobboldali-liberális panasz, miszerint az USA kritikusai „különböző mintákat alkalmaznak”, saját országukat szigorúbban bírálva, mint másokat, figyelmen kívül hagyja aényt, hogy a kritikusok általában minden országot saját mintái szerint bírálják.

A „regulatív eszme”, amely napjaink globális liberális igazságának alapja, nem csak arról szól, hogy közétegyük az összes múltbéli kollektív bűnt (vagyis mindent, ami mai mintáink szerint annak számít). Magába foglalja a politikailag korrekt utópiát, amelyben a múltbéli kollektív bűntények áldozatait „kárpótolják”, pénzzel vagy törvényhozással (milliárd dollárokat fizetve az amerikai négereknek a rabszolgatartás következményeként stb.). Ez a valódi utópia, az elképzelés, hogy egy jogrendszer megfizethet alapító bűneiért, ezzel visszamenőleg megtisztítva magát tőlük, és visszanyerheti ártatlanságát. Az út végén az emberiség ökológiai utópiája áll, amelyben az emberiség teljes mértékben visszafizetheti adósságát a Természetnek, minden múltbéli kiaknázásért.

Van egy gond ezzel a liberális képpel, amellyel minden antropológus, pszichoanalitikus, sőt éleslátó társadalomkritikus, mint Francis Fukuyama is, tisztában van: nem állhat meg a saját lábán, élősködik valami őt megelőző formán, amit általában „szocializálódásnak” nevezünk, és ezt egy időben alá is ássa, így maga alatt vágva a fát. A piacon – és általában a piacon alapuló társadalmi cserékben – az egyének szabad, ésszerű tárgyként tekintenek egymásra, de ezek a tárgyak egy összetett előzetes folyamat eredményei, amelyhez hozzájárul a szimbolikus adósság, hatalom és mindenekelőtt a bizalom (a nagy Másikba vetett bizalom, aki minden cserét

szabályoz). Más szavakkal élve, a csere tartománya sosem teljesen szimmetrikus: *a priori* feltétel, hogy minden résztvevő ellenszolgáltatás nélkül adjon valamit, csak így vehet részt az adok-kapok játékban. Ahhoz, hogy egy piaci csere létrejöjjön, a tárgyaknak részt kell venniük egy alapvető szimbolikus múltban, és alapvetően bízniuk kell a Szóban. Persze, a piac az egoista család és hazugság világa, de ahogy Jaques Lacan tanított minket, ahhoz, hogy egy hazugság működjön, igazságként kell megmutatkoznia, és igazságként kell elfogadnunk, vagyis előbb létre kell hogy jöjjön az Igazság dimenziója.

Marcel Mauss *Essai sur le don*⁴ című művében először írta le a *potlacs*, a kölcsönös ajándékcseré paradox logikáját. Egy valódi ajándékdefiníció szerint a nagylelkűség jele, úgy adjuk, hogy semmit nem várunk érte cserébe, míg a cseredefiníció szerint kölcsönös – adok valamit és cserébe várok valami mást. Itt a rejtély: ha a *potlacs* titkos lényege a csere kölcsönössége, ezt a kölcsönösséget miért nem állítják konkrétan, miért veszi fel a „megtévesztő” formát, amelyben két cselekedet követi egymást, mindkettő a nagylelkűség önkéntes kimutatásaként? Marshall Sahlins egy kiemelkedő megoldást javasolt: a csere kölcsönössége teljességgel kétértelmű – alapjában véve ártalmas a társadalmi kötelekekre, a bosszú logikája, szemet szemért.⁵ Ha ajándékot kapok, és azonnal visszaadom az ajándékozónak, ez a közvetlen körforgalom a megszegés szélvesztéses agresszív gesztusa, azt jelenti, hogy elutasítom a másik ajándékát – emlékezzünk csak a kínos pillanatokra, mikor a feledékeny idős emberek a tőlünk kapott ajándékot adják vissza a következő évben... Hogy eltüntessük a cserének ezt az oldalát, hogy jóakaróvá és békítővé tegyük, úgy kell tennünk, mintha ajándékaink szabadok és önállóak lennének. Így a kulcstényező, ami miatt a *potlacs* és a közvetlen piaci csere különböznek, az az időbeli dimenzió. A piaci cserében a két egymást kiegészítő cselekedet egyidejű (fizetek, és megkapom, amiért fizettem), tehát a csere nem vezet tartós társadalmi kötelekhez, csak egy atomjaira bontott egyének közt végbemenő pillantnyi cseréhez, akik közvetlenül ezután visszatérnek magányukhoz. A *potlacs*-ban, ezzel ellentétben, az idő, ami eltelik, miközben adok, majd kapok egy ajándékot (legalább egy időre), tartós társadalmi köteleket hoz létre: az adósság köteleke mindannyiunkat összekapcsol. Ez az álláspont szerint a pénzt definiálhatjuk mint olyan eszközt, amellyel érintkezhetünk másokkal, anélkül, hogy valódi kapcsolatot alakítanánk ki velük. Ez az

---

⁴ Marcel Mauss, „Essai sur le don”, *Sociologie et anthropologie*. Paris: PUF, 1973.

⁵ Marshall Sahlins, *Stone Age Economics*, Berlin and New York: Walter De Gruyter, 1972.

atomjaira bontott társadalom, amelyben úgy vagyunk érintkezésben másokkal, hogy közben nem alakítunk ki tényleges kapcsolatot, a liberalizmus előfeltétele.

Az állam szervezésének problémája tehát megoldható „még az ördögök népe számára is”, ahogyan Kant mondta – a liberális utópia kulcsfontosságú mozzanata ennek feltételezése. A liberalizmusban kezdettől fogva feszültség van az egyéni szabadság és a tömegek viselkedését befolyásoló mechanizmusok között – már Benjamin Constant megfogalmazta ezt a feszültséget: az egyéneknél minden erkölcsi, míg a tömegben minden testi; mindenki szabad mint egyén, de a tömegben csak egy csavar a gépezetben. A vallási örökség sehol sem nyilvánvalóbb: épp ez a paradoxon a predesztinációban, a Kegyelem kifürkészhetetlen mechanizmusában, mely többek között egy piaci sikerben testesül meg. A társadalmi békét megvalósító mechanizmus független lesz az egyéni akarattól és érdemektől – hogy ismét Kantot idézzem: „Ami e biztosítékkal (garanciával) szolgál, nem csekélyebb valami, mint a nagy művész, a természet maga (natura daedala rerum), melynek mechanizmusából szemmel láthatóan kiviláglik a célszerűség, az, hogy az emberek meghasonlása által akár önnön akaratok ellenére is egyetértést szándékszik teremteni köztük...”⁶

Ez az ideológia a maga legteljesebb tisztaságában. Állíthatjuk, hogy az ideológia fogalmát „önmagáért” csak egy liberális univerzumban feltételezik, amelyben alapvető különbség van az Értelem, valamint (a modern felfogásnak megfelelő) tények és értékek összezavarodásának világegyetemében elmerülő egyszerű emberek és a hideg, racionális megfigyelők között, akik képesek olyannak látni a világot, amilyen az valójában, erkölcsi előítéletek nélkül, egy törvényekkel (a szenvedély törvényeivel) szabályozott gépezetnek, amilyen minden természetes gépezet. Csak ebben a modern világegyetemben van az, hogy a társadalom egy lehetséges kísérlet tárgyának tűnik, egy kaotikus területnek, amelyen értékmentes Elméletet vagy Tudományt lehet (és kell is) alkalmazni (politikai „szendvények geometriáját”, közgazdaságot, fajtudományt). Csak az értékmentes tudósok ezen modern álláspontja, amelyben úgy közelítik meg a társadalmat mint a természettudósok a természetet, a valódi ideológia, nem pedig az a spontán hozzáállás, miszerint a tudósok az értelemmel telített élettapasztalatot csupán babonás előítéletek halmazának tekintik – ez azért ideológia, mert a természettudományok formáját utánozza, miközben valójában nem az. Tehát az „ideológia” szűkebb értelemben mindig reflexív, önmagában megkettőződő: a semleges tudás neve, amely ellentétben áll a közönséges

---

⁶ Kant: *Az örök békéről*. 278.

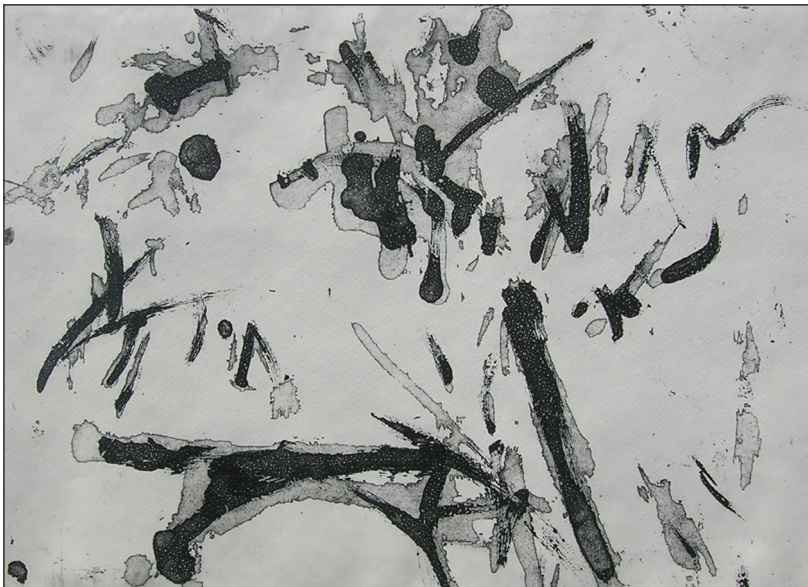
„ideológiával”. (Még a sztálinista marxizmusban is, amelyben – Marxszal teljesen ellentétesen – az „ideológia” szót pozitív értelemben használják, az ideológia szemben áll a tudománnyal: először is, a marxisták a társadalmat semleges tudományos módon elemzik; aztán, hogy mozgósítsák a tömegeket, a meglátásaikat „ideológiába” fordítják. Egyedül azt kell még hozzátennünk, hogy a „marxista tudomány” az ideológiával ellentétben a legtisztább ideológia.) Tehát kettősség van jelen magában az ideológia fogalmában: (1) az egyének spontán, önértelmezése minden előítéletükkel együtt, (2) semleges „értékektől mentes” tudás, amelyet a társadalom fejlesztésének tervezésére használhatunk – ez az utóbbi azért ideológia, mert azt feltételezi, hogy az ideák uralhatják a világot: uralkodhatunk a társadalomban úgy, hogy elméleti tervezetet alkalmazunk.

Ami itt hiányzik, azt Marx után a szabadság „alapjának” nevezhetjük. Az „alap” ténylegesen marxista fogalmát nem úgy kell értenünk mint egy alapzatot, amely meghatározza és így korlátozza szabadságunk hatáskörét („azt hisszük, hogy szabadok vagyunk, de valójában az alapunk határoz meg minket”), inkább úgy kell rá tekintenünk, mint szabadságunk valódi alapjára (keretére, terepére, terére). Az „alap” egy társadalmi összetevő, amely fenntartja a szabadságunkat – ebben az értelemben az udvariasság törvényei nem korlátozzák szabadságunkat, hanem helyet biztosítanak annak burjánzására; az államberendezés kényszerítette jogrendszer szabad piacgazdaságunk alapja; a nyelvtani szabályok szabad gondolataink nélkülözhetetlen alapja (ahhoz, hogy „szabadon gondolkozzunk”, vakon kell követnünk ezen szabályokat); a szokások mint „második természetünk” a kultúra alapja; a hívők gyülekezete az alap, az egyetlen terep, amin belül egy keresztény tárgy szabad lehet stb. Ugyanígy kell érteni a hírhedt marxista követelést, mely „konkrét, igazi szabadság”-ot kíván, ellentétben a burzsoázia „absztrakt, pusztán formális szabadságával”: ez a „konkrét szabadság” nem korlátozza a lehetséges tartalmat („csak akkor lehetsz igazán szabad, ha a mi, kommunista oldalunkat támogatod”); a kérdés inkább az, hogy milyen „alapot” kéne biztosítani a szabadságnak. A klasszikus példa: bár a munkások a kapitalizmusban formálisan szabadok, nincs „alap”, amely megengedné nekik, hogy termelőként megvalósítsák szabadságukat; bár „formálisan” szerveződés- és szólásszabadság van, ezeknek az alapja korlátolt.

Udvariasságról szóló rövid, élelátó esszéjében⁷ Robert Pippin kidolgozta ezen fogalom rejtélyes közöttes státusát, amely előír a subjektum

⁷ Robert Pippin, „The Ethical Status of Civility”. In: *The Persistence of Subjectivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 223–238.

számára egy alapvető, tisztelettudó magatartást másokkal, mint szabad és önálló, velünk egyenjogú személyekkel szemben, a jószándékú magatartást, hogy a másokkal való kapcsolatban átlépünk a szigorú utilitárius vagy „racionális” költségre és előnyre vonatkozó számításokon, hogy bízunk bennük, próbáljuk ne megalázni őket stb. Bár kötelező jellegének mértékét tekintve az udvariasság több mint kedvesség vagy nagylelkűség (az embereket nem kötelezhetjük nagylelkűségre), nyilvánvalóan kevesebb mint erkölcsi vagy jogi kötelesség. Ez a gond a politikai korrektség kísérleteivel, mikor erkölcsösíteni vagy konkrétan büntethetővé tenni akarja az olyan viselkedést, amely alapvetően az udvariasságon alapul (mint mások sértegetése vulgáris beszéddel stb.): potenciálisan aláássák az udvariasság érzékeny „középföldjét”. Hegeliánus szavakkal élve, ami az udvariasság büntethetővé tételében elveszik, az az „etikai szubsztancia” mint olyan: ellentétben a törvénnyel és explicit normatív szabályozásokkal, az udvariasság definíció szerint „szubsztanciális”, valami, ami már eleve adott, sosem kényszerített/intézményesített mint olyan. Pippin helyesen összeköti az udvariasság szerepét a modern társadalomban az önrendelkező szabad egyén felemelkedésével – nemcsak abban az értelemben, hogy az udvariasság mások egyenlőként, szabadként és önállóként való kezelése, hanem egy sokkal kifinomultabb módon: az udvariasság törekeny hálózata a szabad, független egyének „társadalmi szubsztanciája” maga az egymástól való (kölsönös) függőségük módja. Ha ez a lényeg felbomlik, az egyéni szabadság térhódítása kizárt.

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG MINISZTERELNÖKE

a
HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT
részére
a
KISEBBSÉGEKÉRT DÍJ
Külhoni Magyarágért Tagozata
kitüntetést adományozza

Budapest, 2009. augusztus 20.

Bajnai Gordon

Laudáció

Híd irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat, Újvidék

A legrégibbi vajdasági magyar nyelvű kiadvány idén ünnepelte alapításának 75. évfordulóját. Amellett, hogy a vajdasági magyar irodalom reprezentatív helye, kapcsolatot tart fenn a magyarországi és a kisebbségi magyar írókkal, de foglalkozik a vajdasági és szerbiai irodalommal is. Állandóan alakuló és változó értékrendet érvényesít. Sikerült maga köré gyűjtenie a vajdasági magyar irodalom és kultúra legjelesebb képviselőit. A Hídban megjelenni, a Híd munkatársi körébe tartozni irodalmi rangot jelent. A havilap fontos feladatának tekinti „kettős híd-szerepét”, vagyis az anyaországi mellett a délszláv irodalmi alkotások műfordításainak bemutatását is. A folyóiratot 1995-ben Szabad Sajtó Díjjal tüntették ki. A Hídnak évente tizenegy száma jelenik meg, számonként 400 példányban.

A Kisebbségekért Díjat fennállásának 75. évfordulója alkalmából kapja.

A díjat Faragó Kornélia főszerkesztő asszony veszi át.

